

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	18
'Aho	Pulelulu, 20 Mā'asi 2019

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua
Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

'Eiki Tokoni Palēmia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afī, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

'Eiki Minisita Toutai

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

'Eiki Minisitā Mo'ui

'Eiki Minisita Ako & Ako Ngāue

'Eiki Minisita Ngoue

Samuela 'Akilisi Pōhiva

Sēmisi Lafu Sika

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Dr. Tu'i Uata

Māteni Tapueluelu

Sione Vuna Fa'otusia

Sēmisi Taelangi Fakahau

Poasi Mataele Tei

Dr. Saia Ma'u Piukala

Penisimani 'Epenisa Fifita

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

Lord Ma'afu

Lord Vaha'i

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'i'afitu

Lord Tu'iha'angana

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Siaosi Sovaleni

Tevita Lavemaau

Mo'ale Finau

Veivosa Taka

Sāmiu Kuita Vaipulu

'Akosita Lavulavu

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 18/2019
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

‘Aho: Pulelulu 20 Ma’asi, 2019

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea
Fika 04		KOMITI KAKATO
		Ngaahi Tu’utu’uni
		4.1 Fika 7/2018: Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) Ki He Toutai (Kolo Matatahi) 2016
		4.2 Fika 8/2018: Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2017
		Ngaahi Lipooti Fakata’u
		4.3 Komisoni ma’ae Kau Ngaue Fakapule’anga 2015/2016 & 2016/2017
		4.4 Poate Sino’i Pa’anga Malolo mei he Ngaue 2017/2018
		Ngaue Ke Lipooti Ki Fale Alea
		4.5 Fika 1/2018: Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) (Pule’i) ‘o e Sino’i Pa’anga Malolo Mei He Ngaue 2016

		4.6 Fika 3/2018: Ngaahi Tu'utu'uni Ki He Ahi 2016
Fika 05	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu	7
Ui ‘a e Fale	7
Poaki.....	7
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea.....	8
‘Asenita Ngāue ‘a e Fale	8
Kole fakamolemole Sea ki he kau ako tutuku Kolisi ko Tupou.....	8
Fakamahino ‘ikai hoko fetohi’aki <i>media</i> ke ne fulihi ngāue he Fale Alea	9
Tokanga ki he ngaahi fakamanamana fe’ave’aki mītia kaunga ki he ngāue Fale	9
Tapou Palēmia ke alea’i melino he Fale Alea ngāue ‘a e fonua	10
Fakahā Palēmia ka a’u tu’unga kuo fihī faka’uhinga ko e Fakamaau’anga lava vete faikehekehe.....	10
Tokanga ki ha lipooti Pule’anga ki Fale Alea fekau’aki mo e motu keipolo.....	12
Maaū pē ngāue ki he motu keipolo ‘initaneti ‘e lipooti mai ki Fale Alea.....	12
Fokotu’u ke pālōti’i founga ne ngāue’aki he Sea fekau’aki mo e ngaahi Lao Fakaangaanga e Pule’anga.....	17
Tali Sea ki he fehu’ia ‘ene faitu’utu’uni fekau’aki mo e Tohi Tu’utu’uni e Fale.....	17
Tu’utu’uni Sea ‘ikai to e fai ha alea he kuo ‘osi faitu’utu’uni ia	18
Me’a Sea Kōmiti Kakato	19
Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutaí, Kolo Matātahi 2016.....	19
Ngaahi fakatonutonu ki he Tu’utu’uni	19
Ngaahi kolo ‘oku ‘i ai ‘enau kongā tahi pule’i makehe	20
Fehu’ia ngaahi lelei ma’u mei he ngāue’aki kolo matatahi pule’i makehe.....	21
Ngaahi lelei ma’u he ngāue’aki ngaahi feitu’u pule’i makehe	21
Tali ki he fehu’ia fēfē tu’u ko ia ngaahi kolo ‘ikai ha’anau kongā tahi pule’i makehe.....	22
Malava ke fengāue’aki fakataha ngaahi kolo tu’u lotofonua mo e ngaahi feitu’u pule’i makehe.....	24
Tokanga ki he ‘ikai fakatokanga’i he Lao ‘a e ma’u’anga mo’ui ‘a e kakai.....	27
Fokotu’u ke faka’atā toutai’i mokohunu he ngaahi feitu’u pule’i makehe	29
Fokotu’u fēfē ka ‘oange ha laiseni ki he ‘u kolo ‘i ai nau kongā tahi pule’i makehe	30
‘UHINGA ta’ofi toutai’i mokohunu	31

Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2016	31
Fehu'ia kei ta'ofi e mokohunu	31
Kole ke faka'atā taki kilo nima mokohunu mōmoa e fāmili 'i he ngaahi 'ēlia tapu	33
Kole ke fakatokanga'i ange ma'u'anga mo'ui kāinga mei tahi	36
Tapou ke fakatokanga'i fokotu'u ke faka'atā kilo 5 he mokohunu ke toutai'i	38
Falala Pule'anga ke fai he Potungāue fakatau mokohunu he kau tu'u vaha'a he fakatau	39
Taukave ke ha'u pe silini ki he Potungāue Toutai pea toki mei ai ki he kakai	40
Fokotu'u 'ai mo ha kautaha 'e 1 ke fe'auhi mo e Pule'anga he totongi kae lelei ki he kakai ..	40
Tokanga ki he kei lele ta'efakalao e fua mokohunu	41
Fokotu'u ke 'inasi mo e ongo Niua he kole kilo 5	46
Fakama'ala'ala Ha'apai ko e fokotu'u ki ha kilo mokohunu 'e 5 'a e fāmili he māhina.....	47
Fokotu'u ke 'inasi 'Eua mo Tongatapu he 'inasi he kilo 5 mokopuna	47
Tokanga ki he fatongia fakakolo 'a e Nōpele	48
Fokotu'u kau kotoa Tonga ni ka tali ke fakangalokuloki tu'utu'uni ki he toutai mokohunu	49
Fakama'ala'ala kau 'ofisakolo he ngāue kae tokanga'i ngāue 'e he kōmiti fakakolo.....	49
Fakafoki vaka tokoni ki Siaina 'ikai malu fefolau'aki	50
Makatu'unga ta'ofi toutai'i mokohunu mei he lahi toutai ta'efakalao.....	50
Fakamahino mahu'inga 'ai kongā tahi pule'i makehe 'i tahi.....	51
Fakatotolo taimi ni ke liliu lao ke 'alu mafai pule'i kongā tahi pule'i makehe ki he kolo....	52
Faka'ohovale ki he kau saienisi 'a e vave tupu e mokohunu 'i Tonga ni.....	52
Fu'u sai 'aupito totongi mokohunu lotoloto tola 'Amelika 600 ki he kilo.....	53
Tokanga ki ha taimi tēpile 'e ngata ki ai tapui toutai'i mokohunu	54
Tokanga ke fakangalokuloku tu'utu'uni ki he toutai mokohunu kae mo'ui e Tonga	54
Kehe 'aupito founga ngāue ki hono faama'i mokohunu	55
Tali Pule'anga 'ikai ke ne fakapapau mai 'e lava faka'atā toutai'i mokohunu	57
Feinga Potungāue Toutai ke fakatolonga mokohunu ko e ma'u'anga mo'ui.....	57
Fakama'ala'ala he 8 mano fiema'u ke fakahoko'aki ngata'anga kongā tahi pule'i makehe	59
Fehu'ia ha laiseni ki hono faama'i mokohunu	60
Ke faitu'utu'uni e Pule'angá ki he toutai mokohunu	61
Tui Palēmia 'ikai mate Ha'apai he 'ikai tali Pule'anga fakangalokuloku lao mokohunu.....	62
Kelesi.....	66
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea.....	67

Fale Alea ‘o Tonga

Aho: Pulelulu 20 Mā’asi 2019

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea Le’ole’o e Fale Aleá. (*Lord Tu'ilakepa*).

Lotu

'Eiki Sea Le’ole’o: Mou me’a hifo. Kole atu ke lau mai e lotu ‘a e ‘Eiki fakamolemole.

(Lotu ‘a e ‘Eiki)

'Eiki Sea Le’ole’o: Mālō. Kalake, tau taliuí.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Aleá. Tapu mo e ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpelé, ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he pongipongi ni, ‘aho Pulelulu ‘aho 20 ‘o Mā’asi, 2019.

(Na’e lele heni ‘a hono ui e Hou’eiki Mēmipá.)

<006>

Taimi: 1005-1010

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea kole ke u to e fakaongo mu’a.

'Eiki Sea Le’ole’o : ‘Io lelei Kalake.

Kalake Tēpile : 'Eiki Tokoni Palēmiá, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Nōpele Tu’ivakanō, 'Eiki Nōpele Vaha’i, 'Eiki Nōpele Nuku, Veivosa *Light of Life* Taka, Tēvita Lavemaau. 'Eiki Sea ngata’anga ē taliuí ...

Poaki

ko e poakí ‘oku kei hoko atu e poaki folau ‘a Siaso Sovalení, ‘oku kei hoko atu mo e poaki ‘a Sāmiu Vaipulu, pea pehē kia Vātau Hui. Ko e toenga e Hou'eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali mai honau uí, ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea Le'ole'o : Mālō Kalake. Tapu atu ki he 'Ene 'Afió Tupou VI, fakatapu atu ki he Ta'ahine Kuini Nanasipau'u Tuku'aho, fakatapu atu kia Ata kae 'uma'ā e Hou'eiki 'o e fonua. Fakatapu atu 'Eiki Palēmia ki he Feitu'ú na kae 'uma'ā e Kapineti. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga Nōpelé, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakaí kae 'uma'ā 'a e kau ngāue. Fakatapu atu foki ki he kakai e fonuá kotoa 'oku mou me'a mai he ngaluopé, koe'uhí ko hono toutou fakamafola atu he letiō, 'a e ngaahi feme'a'a'aki he Falé ni. Mo e fakafeta'i pē ki he 'Otuá, koe'uhí ko e kei ma'u ivi 'Eiki Palēmia e Feitu'ú na kae 'uma'ā e Fale 'eiki ni. Pea 'oku lau koloa lau monū'ia e motu'á ni mo e talitali lelei kimoutolu he pongipongi ni. Kei vilingia pē fuká i Pangai, pea 'oku tau kei ma'u pē 'a e ngaahi tāpuaki 'a e 'Otuá hotau ngaahi fāmili, kae 'uma'ā e fonuá hono kotoa.

'Asenita Ngāue 'a e Fale

Hou'eiki, ko 'etau 'asenitá 'ē 'oku mou 'osi me'a pē ki ai, 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha'atau ngāue, ko e tohi tangí, 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai. 'A ia ko e tohi tangí 'e ua, pea 'oku lolotonga fai e ngāue 'a e kōmiti ki ai ko hono fakamā'opo'opo ke toki 'omai e tohi tangí ki he Falé ni.

Kole fakamolemole Sea ki he kau ako tutuku Kolisi ko Tupou

Kimu'a Hou'eiki pea tau hoko atu ki he'etau 'asenitá 'oku ou ma'u e faingamālie ko ení, ke u fie fakahā atu ki he kakai e fonuá 'eku kole fakamolemole ki he Kolisi Tutuku Kolisi ko Tupou, he pehē na'e 'i ai ha'aku lea tukuhifo e kolisi 'i he Fale 'eiki ni. 'Oku mou mea'i ko e ...

<008>

Taimi: 1010-1015

'Eiki Sea Le'ole'o: ... Fale ni 'oku tataki tautolu he tokotaha Kolisi Tutuku 'a e Kolisi ko Tupou, ko e 'Eiki Palēmiá. Ko e Minisitā Pa'angá, ko e tokotaha ia e Kolisi Tutuku 'a Toloá. Ko e tokotaha pē 'a 'Aisake Eke. Kau ai pea mo Tēvita Lavemaau. Pea mo e kau tangata tu'uloa, kau ai mo e Minisitā Laó. Ko e kau tangata tu'uloa ia he fonua ni pea ko u kole fakamolemole atu 'Eiki Palēmia ko u kole pē ki ho fāmili 'oua te tau ngāue'aki, ngāue hala 'aki 'o pehē 'oku ou tukuhifo 'a e 'apiako Kolisi ko Toloa. Ko e 'apiako lelei taha eni. Taha e ngaahi me'a ko u fiefia taha he 'apiako ko eni, ka koe'uhī ko e kau hoku 'ofefine 'i he tokotaha 'iloa 'i he Kolisi ko Kuini Sālote. Na'e kau ia 'i he kau Maamaloa Loumailé. Pea ko homau fāmili 'oku mau poupu'i 'a e ako 'a e Siasi Uēsilianá ka koe'uhī ko e ngaahi me'a 'oku 'ave holo he *Facebook* kau ki he motu'a ni pehē nau tukuhifo, 'ikai ko 'eku fakahua pē 'a'aku ki he Minisitā Laó he ko e tangata 'oku angalelei. Tangata pē ia 'oku lava 'o fai e feme'a'aki ki ai. Hangē pē ko e founa 'aneafi pehē atu 'aneafi ke 'omai 'a e tohi mei he Palēmiá ke fai'aki 'etau ngāue pea ko e Palēmia 'oku fakamo'oni, fakamo'oni mai ia ai. Pea 'oku hangē pē 'oku fakaoli ki he motu'a ni 'eku fakahua na'a ku fai ki he Minisitā Laó ka ko u kole fakamolemole atu ki he kolisi tutukú ke 'oua na'a faifaiange kuo taku 'i he 'api ni pea to'oto'o hala 'Eiki Palēmia 'o pehē 'oku fai ha tukuhifo, 'ikai. Mole ke mama'o pea 'oku ta'engali ia mo e fatongia e motu'a ni ke u fai ha tukuhifo 'apiako ni. Ko u fie fakamanatu ko au ko e 'unga ka ko e 'unga Kolisi Fefine koe'uhī ko 'eku fānaú na'a nau 'iloa he 'apiako e siasi. Loto mamahi lahi 'aupito hoku hoá he ko e tokotaha ko eni 'oku ako Kolisi Fefine 'o pehē nau tukuhifo 'a 'enau

‘apiakó, ‘ikai. Fakamolemole atu. ‘Ikai ke ‘i ai ha me’a pehē. Ko u fie fakahā ‘oku kau mo hoku hoá he ako ‘i he ako ‘a e siasí. Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku ma’u e faingamālie ko eni ke u kole fakamolemole atu ki he ‘apiakó.

Fakamahino ‘ikai hoko fetohi’aki *media* ke ne fulihi ngāue he Fale Alea

Taha e me’a ‘oku ou ki’i fakatokanga atu ka moutolu ‘oku tohitohi he *media*, ‘oku ‘ikai ke hoko ho’omou tohi he *media* ko ha me’a ia ke ne hanga ‘o fulihi pē te ne hanga ‘o le’ei ‘a ‘etau ngāue he Fale Alea ni pea ‘oku ou tui ange ki he Palēmia ‘o Ha’amoá. Hou’eiki, tukunoa’i e *media* fai ho’omou ngāue ‘amoutolu he ‘oku ‘afio hifo e ‘Otuá hotau lotolotonga. Tau fai ‘i he tu’utu’uni ‘o napangapangamālie ‘o hangē ko ho’omou fuakava ‘i he Fale ni. Ko e ‘aho ‘aneafí ‘i he ‘aho na’e fai e ngaahi liliu fakapolitikalé, Hou’eiki Pule’anga ko moutolu na’a mou fai ‘a e ngaahi lea mo e ngaahi fakamanamana mei tu’a ‘o hoko ai ‘o a’u ‘o tu’unga ‘oku tau liliu ki he fonua ni, fakamolemole pē ko hoku fatongia e Seá ke u feinga ke u fakamā’opo’opo ke tau ngāue fakataha he fonua ni ki ha tu’unga ‘oku to e lelei ange ‘i he fonua ni. ‘Aho ni ‘oku mou me’a ‘i he ma’u mafai pule ‘o e fonuá pea ko u kole atu ‘oua te mou to e fakamanamaná, hoko atu ho’omou ngāué he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘e to e ngāue to e mālohi ange ‘o hangē ko e Pule’angá, ko e ni’ihi ko eni ‘i he Falé tatau e tafa’aki e Hou’eiki Nōpelé mo e kau Fakafofonga e Kakaí ko ‘enau vakai’i pē ‘i he Fale Alea ni mo sivilisi’i ho’omou ngāué pē ‘oku fe’unga mo taau mo totonu ‘o hangē ko ia ‘oku hā hotau lotolotongá.

Tokanga ki he ngaahi fakamanamana fe’ave’aki mītia kaunga ki he ngāue Fale

Kuo lahi hono ‘ave he *media* hala pea ‘oku lahi mo e ngaahi fakamanamana, ko u kole atu ki he kakai ‘o e fonuá tuku ia, he ‘ikai ke hoko ai e Pule’anga ko eni ‘o tolonga, kapau te mou fakamanamana ‘o hangē ko e me’a ‘oku mou ‘i aí ko e ‘osi ia ‘a e Pule’anga ko eni. Kapau ‘e a’u ki ha tu’unga ‘o mou to e fai ha me’a ‘oku kovi ange ‘e tukuaki’i e ‘Eiki Palēmiá pea mo e Kapinetí ‘i he fakamanamana ‘a e ni’ihi ko eni. Pea ko u tui ko ‘ene leveleva ia ‘i he anga ‘a e vakai pē ia ‘a e motu’a ni ko e Sea ‘i ha fa’unga pule ko e fili ‘a e kakai ‘o hangē ko e me’a ‘oku mou loto ki aí. Hou’eiki mou fakamolemole’i au he pongipongi ni ka ko u loto pē ke u, ke u talanoa atu koe’uhī ki he tu’unga ‘oku ‘i ai e *media* pea mo e fa’ahinga ngāue ‘oku nau faí ‘oku uēsia. Talanoa he melino fakatemokālāti pea ma’u e tu’unga tatau fiefia pea tau ma’u ai e ola mo e mo’oni pea fakalalakaka e fonuá. Mou fakamolemole he ki’i ma’u taimi ko iá ka ko u loto pē ke u fakahoko atu kiate kimoutolu ka koe’uhī ‘Eiki Palēmia ‘oku ulo mai e maama e Feitu’u na te u tuku atu ki he Feitu’u na ke ke me’a mai ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku ke tokanga ki ai hili pē ko ia pea te u ‘oange ki he ‘Eiki Nōpele pea mei Vava’u Fika 2 ke me’a mai. ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Fakatapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, ka u fai atu pē ha ki’i vahevahe. Sea ko e ‘uluaki ...

<009>

Taimi: 1015-1020

‘Eiki Palēmia: ... ko u fakamālō ki he Feitu’u na ‘i he kole fakamolemole na’a ke fai ki he kakai e fonuá. Sea ko u tui ki he me’a ‘oku ke fakamatala ki aí. Ko e anga ē ‘etau ngāué ‘ohovale pē kuo ‘i ai e taimi ‘e ni’ihi kuo ki’i homo hake ha’ate fa’ahinga lea. Kaekehe ko e me’a foki ia ‘a e kakaí ke nau fakakaukau fakapotopoto, he ‘oku ‘i ai pē ngaahi, ‘oku ‘ikai ko ha toki lea eni kuo ‘ohake

he Falé ni 'oku ne uesia 'a e anga e fakakaukau 'a e kakaí. Ki he motu'a ni na'e 'ikai ko ha fu'u me'a ia 'oku hoha'a ai e motu'a ni ia. Kaekehe ko e anga ia 'a e fakamaau 'a e kakaí mei tu'á. Pea ko u fakamālō atu 'i ho'o fai e kole fakamolemole ko iá. Ko u tui 'oku tali lelei 'e he kakaí e kole ko ia na'a ke faí.

Tapou Palēmia ke alea'i melino he Fale Alea ngāue 'a e fonua

Ko e tu'unga ko ē Sea 'oku 'i ai 'a e ngāue 'a e Falé ni, mahalo pē 'e kehekehe 'a e anga 'a 'etau sio ki aí. Ko e tui 'a e motu'a ni, ko e Falé ni te ne lava fakamā'opo'opo e fonuá pea 'oua na'a tau faka'atā ha taha mei tu'a ke ha'u 'o fai tu'utu'uni koe'uhí ko ha'atau ta'efai hotau fatongiá. Ko e tui 'a e motu'a ni 'Eiki Sea 'oku pehē ni. Ko e Fale Alea ko ení, ko e Fale pē eni 'oku totonu ke tau alea'i ai 'a e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e fonuá mo 'ene fakahoko fatongia, ngaahi me'a kehekehe. Ko e 'aho pē te tau hanga ai 'o tāpuni'i 'o ongo'i 'e he kakaí 'oku 'i ai hano tāpuni'i malu, kiate au 'oku 'ikai ke u tui ko ha founa totonu ia. Tau manatu'i e me'a ko ení, 'oku 'i ai e kakaí 'oku nau poupou ki he Pule'angá ko ení. 'Oku 'i ai pē kakaí 'oku nau poupou tu'unga ko ena 'oku 'i ai 'a e Hou'eiki Nōpelé. Ka he 'ikai ke tau lava 'o fakatonotonu e 'ū me'a ko iá, ko e anga ia 'o e nofo 'a e kakaí 'o e sosaietí. Ka ko e me'a 'oku ou hoha'a atu ki aí ke 'oua na'a 'asi atu meiate kitautolu 'a e lanu 'o e fakamālohí.

Ko u tui mahalo ko e me'a ia ko u faka'amu ko ē ke 'oua na'a hoko he Fale ni. Tau alea'i melino e fonua ni 'i loto ni pē. Kapau he 'ikai ke tau lava fakahoko e alea melino ko iá 'i loto ni, ko e natula ko ē sosaietí, kimoutolu 'oku mou maheni mo e hisitōlia mo e Tohitapú. Ko e natula ko ē 'o e sosaietí, ko e 'aho pē 'oku 'ikai ke tau lava ai 'o veteki melino 'a e ngaahi me'a 'oku tokanga ki ai e tokolahi e kakaí e fonuá, te nau kumi ha founa ke vete'aki 'enau palopalemá. Me'apango ka ko e tui ia 'a e motu'a ni. Pea ko e tui ko ení 'oku poupou ki ai 'a e hisitōliá, poupou ki ai 'a e tohi matolú. Ko ia 'oku ou kole ki he Feitu'u na 'Eiki Sea mo kimautolu, tautolu ko eni e Hou'eiki Memipá. 'Oua na'a faifai ange kuo 'asi atu meiate kitautolu 'a e lanu 'o e feinga ke fakamālohi'i ha fa'ahinga me'a. Tau talanoa he 'oku 'i ai e Lao. Pea 'oku 'i ai e founa ke vete'aki 'etau faikehekehé.

Fakahā Palēmia ka a'u tu'unga kuo fihi faka'uhinga ko e Fakamaau'anga lava vete faikehekehe

Sea ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e motu'a ni pea mo e Kapinetí mo kinautolu ko eni e kau Fakafofonga e Kakaí 'oku nau poupou mai ki he Pule'anga ko ení. 'E toki fakamahino atu ia 'a ho'atā he 'etau foki mai 'a efiāfi. 'Oku tui 'a e motu'a ni, ka tau ka a'u leva ki ha tu'unga 'oku 'ikai ke tau, faingata'a ke tau felotoi, pea 'oku 'i ai e Fakamaau'anga. Pea 'oku te'eki ai ke fai ha talanoa mo nautolu. 'Oku 'i ai e Fakamaau'anga ke ne hanga 'o vete 'etau faikehekehé. He 'ikai ke lava ia 'Eiki Sea mo Hou'eiki ke tau 'alu atu ai pē mo e kehekehe ko ení 'o faai atu ai pē pea ko e me'a 'e hokó ko e tākaki mai ai pē 'etau fehālaakí mo e loto mamahí mo e 'itá. Mālie 'oku 'i ai 'etau, 'a e Fakamaau'anga ke ne hanga 'o vete fo'i faikehekehe ko ení pea 'oku te'eki ai ke fai hano fakapapau'i e me'a ko ení.

'E toki mahino ia 'a ho'atā. Ka ko ia ko u kole atu 'Eiki Sea ki he Hou'eiki Nōpelé ko ena 'oku mou lava mai he 'aho ní, tau fakakaukau'i lelei hotau fonuá. He 'oku nofo e kakaí 'o fanongo mai 'etau feme'a'aki ko eni 'oku faí. Pea 'oku nau ma'u 'e nautolu e maama fe'unga ke nau fakamaau'i

e me'a 'oku hokó. Ko ia ai 'oku ou pehē, 'omai e fatongia ko ē ko hono vete palopalemá ke fai pē 'i Falé ni. 'Oku 'ikai ke totonu ke tau to e, ke tukuange ha ni' ihi mei tu'a ke nau ōmai 'o vete 'etau palopalemá. Ko 'eku poiní, 'oku malava lelei 'e he Falé ko ení ke tau hanga 'o vete 'etau palopalemá 'i loto ni. Pea ko u fokotu'u atu, 'oua na'a faifai ange pea 'atā kitu'a kuo 'ikai ke tau lava 'o vete 'a e me'á. He ko e 'uhinga ia 'emau 'i hení, 'uhinga ena 'oku mou 'i hení ke tau talanoa'i e fonua ko ení he founga fakapotopoto, founga 'oku melino. Kaekehe ko e kole ia 'a e motu'a ni 'Eiki Sea. 'E toki 'oatu 'a ho'atā 'a e tu'unga ko ē 'oku mau 'i ai e Pule'angá fekau'aki mo e *issue* ko eni e fakavavevavé. Ko ia ko u,

<001>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Palēmia: ... ko u ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Sai pē 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Mālō 'aupito.

'Eiki Sea Le'ole'o: Tali lelei pē pea ko u 'osi fakahoko atu pē ki he Feitu'ú na ko u 'osi fakahoko atu pē hoku fatongia. Me'a mai 'Eiki Nōpelé pea toki me'a mai e Minisitā 'a eni ko eni mei he Leipá.

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea ko u fakatapu heni ki he 'Eiki Palēmia. Tau fakafeta'i pē ki he 'Otua Mafimafi e fakalaumālie lelei ho Falé. Hangē ko e laumālie lelei 'a e 'Eiki Palēmia, 'Eiki Palēmia ko u fiefia lahi he pongipongí ni. 'Oku ke 'omai e ho'ata 'o e maamá pea 'oku ke hanga 'o fakatonuhia'i ho'o me'a 'a e Falé ni. Ko e ngāue 'a e Fale ni ke ho'ata atu kitu'a. Ko e maama ia 'o e mafai pule 'o e fa'u e laó pea ko u fakamālō atu 'Eiki Palēmia ki he Feitu'ú na pea 'oku ke me'a mai ai e ngaahi kupu mahu'inga e fa'unga 'o e Pule'angá. Mahu'inga 'o e mafai 'o e Kapinetí mahu'inga e mafai 'o e fa'u lao 'a e Fale Alea pea mo e mahu'inga 'o e kumi 'o e mo'oní hono fakatonuhia'i 'o e laó 'i he fai he Fakamaau'angá. Ko ha Tonga pehē pea 'e tu'uloa ai 'oku kei tu'uloa 'a e Konisitūtoné mo e mahu'inga 'o e ma'uma'uluta mo e melino mo e tau'atāina 'a e kakaí 'i he ngaahi kupu kehekehe 'o e fa'unga 'o e Konisitūtoné.

Kei tau'atāina pē Tongá 'i he Kupu 1 ko e kongā eni 'o e liliu fakapolitikalé mo e ta'au e kaha'ú mo e fengaue'aki fakamāmani lahi 'a e ki'i fonuá ni mo muli 'oku fai ai e feme'a'aki he ngaahi lao 'oku fokotu'u he Feitu'ú na fakavavevave. Pea ko e fatongia pē ia 'o e Seá ke tali ke fai e ngāué mo e ngaahi fatongia 'o e Kapinetí 'oku fiema'u 'e he kakaí ha fakalakalaka mo ha laka kimu'a 'a e mo'ui pea mo e fakatu'umālie 'o e fakatupu hake 'o e mo'ui fakafo'ituituí 'i he ngaahi lelei 'o e tataki 'a e Pule'angá mo 'ene ngaahi lao.

Ko u fakamālō atu ai 'Eiki Palēmia ki he Feitu'ú na 'oku ke hanga 'o tofa 'a e halá he pongipongí ni pea 'oku māhino lelei 'a e fatongia 'o e me'a 'oku me'a ai e 'Eiki Seá 'o talitali lelei mo hono fatongia 'i he tu'utu'uni 'a e Fale Aleá ka ki he motu'a ni 'Eiki Sea ko u fiefia lahi he me'a 'oku me'a ki ai e 'Eiki Palēmia pea 'oku ne hanga 'o fakamānava au ke 'oua te u fulutāmakia pē 'i he 'uhinga 'o e 'uhinga fakapolitikalé kae lava ke tau laka kimu'a 'i he mahu'inga 'o e laó. Ka 'i ai

ha me'a 'oku to e mahu'inga ange ko ha mīsini ke ne teke ha mālohi ha 'unu fakapolitikale 'oku tō loto pē ia 'i he mahu'inga 'o e kehekehe mo e mo'oni mo e tui fakafo'ituitui 'oku toka ki ha fonua ko hono kakai. Pea 'oku pehē pē fāliunga ia 'o e politikale ko 'ene fu'u mālohi pē 'a e ongoongó ia 'o e mītiá 'oku lava pē ke fakapēseti ta'ehā ai e lotó 'o ha fonua 'i he'enu fakau'uhinga'i 'enu totonu mo 'enu tau'atāina ki he'enu totonu fakanatula ka ko e mo'oni 'oku 'i Falé ni hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Palēmiá mo e me'a 'oku ta'ofi tu'u he Feitu'ú na pea ko u fakamālō atu ki he Feitu'ú na Sea. 'Oku 'ikai ke kovi ha'ate tu'u kita he mo'oni mo e laó hangē ko e himi na'a ke kamata'aki he pongipong ni. 'E lava pē ke te hoko kita ko e tokotaha faihiá kita he'ete nofo he mo'oni.

Tokanga ki ha lipooti Pule'anga ki Fale Alea fekau'aki mo e motu keipolo

Ka ko e me'a 'oku fai ai e fakahoha'a he pongipongi ní fai ai e fakahoha'a ki he Feitu'ú na Sea kuo hanga he 'e 'Eiki Palēmiá 'o 'omai e totonu ki he motu'a ni ke fai ai ha fakahoha'a. Ko e 'alu eni ke meimei māhina 'e taha mo e kongá 'eku fakanofu fakalongo pē 'i he kō, taha e Kōmiti e Feitu'ú na 'o e Fetu'utaki pea mo e Fefakatau'aki mo e ngaahi ngāue fakalakalaka ki muli 'oku 'i he mafai 'o e 'Eiki Palēmiá mo 'eku fehu'i mo 'eku talitali ki ha lipooti 'o e maumau'i e koloa 'a e Pule'angá ka ko e koloa 'a e fonuá fakalukufua. Talu e maumau 'etau *cable* mo 'eku tatali ke 'omai ha ki'i lipooti. He 'ikai pē to e lava 'eku kōmiti 'aku ke 'unu he 'oku te'eki ai ha tali fekau'aki mo e maumau na'e hoko ki he koloa 'a e Pule'angá. Pea ko u fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā Polisi pea mo e Pule'angá fakamolemole pē kuo hā 'etau ngāue kuo faí ke lipooti mai he ko e fu'u pa'anga lahi na'e mole 'i he fu'u maumau ko eni Sea. Pea 'oku kamata ke lele motumotu 'a e ngaahi sēvesi 'oku 'i ai e faka'ilonga talu mei he maumau ko eni 'i he ngāue 'oku ne fakafaingofua'i 'a e ngāue pea mo e talanoa mo e femahino'aki 'a e ngaahi loto falé mo e ngāue 'a e Pule'anga Sea. Fiema'u pē au ke 'i ai ha ki'i lipooti ko e hā e tu'unga kuo a'u ki ai e ngāue 'a e Pule'angá 'i he fu'u maumau lahi ko eni.

<002>

Taimi: 1025-1030

Lord Tu'i'afitu: ...ki he koloa na'e hoko ki he koloa 'a e Pule'anga 'i he *Cable*. Mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō! 'Eiki Minisitā Polisi. Tuku ke tali mai 'a e 'Eiki Minisitā Leipa. Tali ke 'osi 'a e me'a ko eni 'oku tokanga ki ai 'a e 'Eiki Nōpele mo e Minisitā Polisi.

Maau pē ngāue ki he motu keipolo 'initaneti 'e lipooti mai ki Fale Alea

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea. Pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga, kae fai ha ki'i lavelave ki he fehu'i 'oku 'omai 'e he 'Eiki Nōpele. 'Io, 'oku mo'oni pē 'Eiki Sea, 'oku lolotonga fai 'a e ngāue ki heni he taimi ni, pea ko e mo'oni 'oku maumau lahi 'oku 'ova ia 'i he 2 miliona. Ka kuo 'osi 'ave 'a e *preliminary report* ki he Komisiona Polisi. Pea 'oku nau ngāue ki ai pea 'oku te'eki ke kakato ke fakahoko mai ki he motu'a ni Sea.

Mahalo 'e lelei pē ke fakahoko atu 'oku 'i ai pē mo e ngāue ia 'oku fai pē 'e he Kautaha *Cable*. Pea ko u tui 'mahalo Sea, 'e lelei ange ke fakahoko atu 'e he 'Eiki Minisitā 'oku kaunga ki ai. Ka

‘oku lele fakataha pē ‘a e ongo ngāue ‘i he taimi ni. ‘Oku ou fakapapau atu pē Sea, ko e ‘aho ko ē ‘e maau ai, he ‘ikai ha me’a ia ‘e fūfū’i ai ‘e ‘omi kakato ki heni. Ko e kongā pē ia ‘eku tali Sea. Ka ‘oku te’eki ke aofangatuku mai ‘a e fakatotolo ‘a e kau Polisi.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā Polisi.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘E toki fakahoko atu pē Sea, ‘oku kumi fale’i ‘a e Potungāue Polisi ia ki muli ki he *Forensic* pea toki fakapapau’i atu ‘a e ‘u me’a ko eni. Mālō Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō. ‘Eiki Minisitā Leipa..

Hoha’a ki he founa hono fakahu mai Lao Fakaangaanga ki he Fale

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea, Tapu pea mo e Feitu’u na. Tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. ‘Oku ‘i ai ‘a e ki’i me’a ‘e ua ‘oku ou fie fakahoha’a atu ai. Sea, kei faingamalie pē. Ko e ki’i me’a ‘uluaki ‘oku ou fie fakalea ki ai. Ko e *process* ko eni hono fakahū mai ‘a e ngaahi Lao Fakaangaanga, ‘a ia ‘oku maama ki he motu’a ni, ‘oku ua ‘a e fo’i *process* ‘oku tau fou ai. Pea ‘oku ou fie fakahoha’a atu pē, ‘i he kupu 125, ‘a ia ko e Vahe fitu. ‘Oku ne hanga ‘o *detail* mai ai hono fakahūmai ha Lao Fakaangaanga ki he Fale ni. Ko e *part* valu ‘oku ne fakahā ai ‘a e fakahū ki he Kōmiti Kakato. Part hiva, ‘oku ne fakamatala ai ‘a e fakahū mei he Kōmiti Kakato pea foki ki he Fale Alea. Pea ko e kongā fakamuimui ‘oku ne fakahā mai ai ‘a e *sign* ‘a e Feitu’u na. Pea ‘oku ‘ave ki he *assent* ‘a ‘Ene ‘Afio.

Ka ko u fie lave atu ki he vahe fitu. ‘O fakahā atu ‘a hono lau ‘o e ngaahi Lao Fakaangaanga ‘i he Fale ni. Ko e Kupu 125 ‘oku ne hanga ‘o fakamatala mai ai. **‘Oku ngōfua ke teuteu’i ha mēmipa, mo fakahū atu ‘a e ngaahi Lao Fakaangaanga ki loto ki he Fale Alea.** Kupu 2. ‘Oku ne fakamavahevahe’i mai ai ‘a e fo’i ‘elia ko ia ‘e ua. **Kuo pau ki he ngaahi Lao Fakaangaanga ‘a e Pule’anga, ke fakahū mei he Minisitā, ‘oku ne tokanga’i ‘a e Lao Fakangaanga ko ia.** ‘A ia ko e founa ia ke fakahū mai ai ‘a e Lao Fakaangaanga ‘a e Pule’anga. Ko e kongā hono hoko. ‘Oku pehē. **‘A ia kuo pau ke lēkooti hono hingoa pea fakamo’oni hingoa fakamatala fakamahino.**

Kupu 3: **Kuo pau ko e Lao Fakaangaanga taautaha.** ‘A ia ko e *Private Bill* ia. ‘A ia ‘oku hanga ‘e he ua ‘o talamai ‘a e fakahū mai ‘e he Pule’anga ‘e he Minisitā. Hanga ‘e he Kupu (iii) si’i ‘o ne fakahā mai ‘a e fakahū ‘a e Lao Fakaangaanga ‘a e taautaha. Pē ko e *Private Bill* makehe pea mei he Pule’anga.

Ko e kupu (a) si’isi’i ‘o e (iii). ‘A ia ko hono founa eni hono fakahū mai ‘a e Ngaahi Lao Fakataaautaha ‘e ha to e mēmipa makehe mei he Pule’anga.

(a) Ke fakahū atu ia ‘e he memipa. ‘Oku ‘ikai ko ha Minisitā, mo fakamo’oni hingoa ki he Fakamatala Fakahinohino ‘o e Lao Fakaangaanga ko ia.

‘A ia ko ‘ene fakahū mai eni ‘e he tokotaha mēmipa, ‘ikai ko e Minisitā ke ne fakamo’oni hingoa mai ai.

Ko e (b) ‘oku peheni: **Ko e hoko atu. Ke fekau’aki pē mo e ngaahi Tu’utu’uni Ngāue Fakapule’anga.** ‘E ngāue ‘aki pē uesia ai ‘a e fonua fakalukufua. ‘A ia ‘oku mahino kuo pau

ke fakalukufua. Pē ko ha me’a ‘oku ne uesia ‘a e Tu’utu’uni ‘a e Ngāue Fakapule’anga, ‘a ia ko e liliu ‘anga ia ‘o e fo’i Lao Fakaangaanga ke ‘omai.

Kupu (4): Kuo pau ke fiemālie ‘a e Kōmiti Lao kuo fakanofa ‘e he mēmipa taautaha, ha fēalea’aki fe’unga mo e ngaahi sino fakapule’anga, fekau’aki tonu mo e Lao. ‘A ia ko e *process* hoko.

<004>

‘e he mēmipa taautaha, ha fēalea’aki fe’unga mo e ngaahi sino fakapule’anga, fekau’aki tonu mo e Lao. ‘A ia ko e *process* hoko.

<004>

Taimi: 1030-1035

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ...hanga ‘e he Kōmiti Lao ‘o ne hanga ‘ai ‘a e Mēmipa taautaha ke fealea’aki fe’unga mo e konga ‘o e Pule’anga ‘a ia ‘oku uesia ai ‘a e ngaahi tu’utu’uni fakapule’anga ‘a ia ‘oku makatu’unga ai ‘a e liliu ‘o e Lao Fakaangaanga.

Lord Fusitu’a: Sea, Sea kātaki ko e ki’i fehu’i pē ki he Minisitā.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Tali pē ‘e he Feitu’u na ‘a e fehu’i Minisitā.

Lord Fusitu’a: Kātaki Minisitā ‘oku ke me’a ki ho’o tohi ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Minisitā Leipa me’a mai ange tali ‘e he Feitu’u na, me’a hifo ki lalo ...

Lord Fusitu’a: Kātaki ‘o me’a hifo ki he poini ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Ai mai koe ko e me’a ia ‘a e Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ke me’a hifo Minisitā Leipa fakamolemole.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io, mālō Sea.

Lord Fusitu’a: ‘Ikai, ko e kole atu pē ke me’a mai ho’o poini ‘oku mau ‘osi lave’i ‘e mautolu ‘a e tu’utu’uni ‘a e Fale.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e ‘uhinga ‘oku ou kole atu Sea ke mālō tā ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’o fehu’i. Ka u hoko atu mu’a, ko ‘eku lau atu eni ‘a e *process* ‘a ia ‘oku hanga ‘e he tu’utu’uni ‘a e Fale Alea ‘o fakahinohino ‘a e Fale ni ‘o fekau’aki mo hono fakahū mai ha fa’ahinga pila (*Bill*), ko e founa ‘e ua ko e Pule’anga, mo e ni’ihi ‘oku ‘ikai ko e Pule’anga, pē ‘oku ui ko e Minisitā, pea ui leva ia ko e *Private Bill*. Pea ko ‘eku fou mai eni ‘i he *process* ke fakafaikehekehe’i ‘a e fakahū’anga mai ‘o e *process* hono fakahū ha Lao Fakaangaanga ‘e ha taha ‘ikai ko ha Minisitā, mo e lao ‘oku fakahū mai ‘e he Pule’anga pē ko e Minisitā. ‘Oku ou feinga ke fakamā’ala’ala atu ia ke ‘osi. Ka u hoko atu mu’a kātaki.

Sai, ko e kupu hono hokó ‘a ia ‘oku ne talamai ko e kupu 4 na’e toki ‘osi eni ‘eku ki’i malanga atu ai, kā ko e lea hangatonu mai pē ia ‘oku ‘asi leva ‘a e Mēmipa pē ko e Kōmiti ko ia ‘o e Lao, te nau hanga ‘o fakatonutonu’i ‘a e ‘alunga ‘o e me’a ko ení ‘o pehē ko e mēmipa taautaha ke felea’aki fe’unga mo e ngaahi sino fakapule’angá fekau’aki pea mo e tonu ‘a e Lao Fakaangaanga. (font size Sau Pls)

Kupu hono hokó ‘a ia ko hono fakahū faka’ofisiale mai eni ‘o e me’a fakataautahá. Kupu 126, kuo pau ki he Kalake ke ne lēkooti ‘a e ‘aho mo e fika ‘o e Lao Fakaangaanga kotoa pē kuo fakahū mai ‘e he kau mēmipa.

Pea te u hoko atu leva, ko hono sivi eni ‘a hono fa’u ‘o e ngaahi Lao Fakaangaanga taautaha, ‘oku ‘asi ia ‘i he 127. Te u to e lau atu, Ko hono sivi’i eni ‘o e ‘a hono fa’u ‘o e Lao Fakaangaanga taautaha, pē ko e *Private Bill*. 127, kupu (1), ‘oku pehē, **‘E ngofua ke fakahū atu ‘e he ‘Eiki Sea, ‘e ha Mēmipa ‘oku ‘ikai ko ha mēmipa Kāpineti ha’ane Lao Fakaangaanga taautaha,** to e foki mai pē ‘o fakapapau’i mai ‘e he 127.

Hoko atu, fika 2 eni, kuo pau ki he ‘Eiki Sea, ke ne fakahū atu ‘a e Lao Fakaangaanga taautaha, mo hono ngaahi Lao ‘a ia te ne fakapapau’i ‘oku muimui ki he tu’utu’uni 175 (2) kimu’a pea fakahū atu ia ki he Fale ke lau ‘uluaki. Ka u ‘alu ki he 175, 175 ‘oku pehē ‘a ‘ene fakalea, kuo pau ki he Kōmiti Tu’uma’u ‘o e Lao ki he ngaahi fatongia ko eni, pea ko ene ‘alu hifo ko ē ki he (b) ‘oku pehē, ngaahi Lao Fakaangaanga, kuo tukumai ‘e he ‘Eiki Sea pē ko e Fale Alea ke fakatatau ki he tu’utu’uni 127.

Foki leva ki he 127, kā tau hoko atu ki ai. ‘Osi ‘a e kupu (1) kupu ()2 ‘a eni ‘oku ou lave atu ki ai, tau ‘alu hifo ki he kupu (3), ‘oku ‘ikai ha mafai ‘a e Kōmiti Tu’uma’u ‘a e ngaahi Lao ke ne fakata’e’aonga’i ha Lao Fakaangaanga kā ‘e malava ke ne fa’u ha Līpooti ke fakahū fakafoki ki he Fale Alea.

Sai, ko e fakamatala leva eni ‘o e 128, ki he lea Talateu, pea ‘oku ‘alu hifo leva ai ki he 129 ‘a ia ko e lau ‘uluaki. Pea ‘oku ou a’u mai eni ki he kupu 30 ‘a ia ko e 100 ‘uluaki ia, ‘a ia ko e (1) ‘oku pehē, kuo pau ke tu’utu’uni leva ‘a e Sea ki he Kalake ke lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga. Sai, kupu (2) kuo pau ke hanga ‘e he ‘Eiki Sea ‘o fai ‘a e fakahā loto ‘o lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga ‘i he Fale, ‘ikai ke fakatonutonu pē fai ki ai ha to e ha ha lea.

Sea, ko e taimi lo ē ‘oku tau ‘alu hifo ai ki he 131, ‘oku ne talamai leva ai ...

<005>

Taimi: 1035-1040

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: .. ko e fokotu’u mei he kakai ‘o e fonuá. ‘Oku ou ‘oatu leva ‘a e fo’i *process* ko ení. Ko e *process* ko ē ‘a e Pule’angá ke ne fakahū mai ha’ane pila (*Bill*) ko e fo’i sitepu ‘e 10. Kau kotokotoa ai e fōmetí, kau ai ‘a e sio’i pē ‘oku tonu ‘a e ngaahi ngāue’aki ‘a e ngaahi leá. Sio ki he ngaahi me’a kotokotoa ‘a e Pule’angá pē ‘oku ‘i ai ha me’a ke fakatonutonu faka-Lao. Sio ki he ngaahi me’a ke fakalelei’í, ha’u ‘o kau ai e *consultation*, me’a kotokotoa ‘oku

fiema'u 'e he kakaí, paasi kotokotoa ia he fo'i sitepu 'e 10, pea toki hū mai ki he Falé. Ko e *process* ko ē 'oku tu'utu'uni mai ko ení, ko e *process* ia 'ikai ko ha Minisitā ka ko e *Private Bill*. 'a ia 'oku toki pehē mai leva 'e he kupu ko 'ení. Kuo pau ke hanga 'e he 'Eiki Seá, 'a ia 'oku ne pehē leva 'i he kupu 31 (1). **'E 'ikai ngāue 'a e Fale Aleá ki he Lao Fakaangaanga, hili hono lau 'uluakí, ki ha taimi 'e uike 'e ua, pē toe taimi 'oku lōloa ange 'o pehē 'e he Falé, 'oku fiema'u ke faka'atā ki he kau Mēmipa ke nau sivi'i 'a e Lao Fakaangaangá, pē ko e kakai 'o e fonua, ke nau fai ha ngaahi fokotu'u pē 'ikai kau ai heni.**

Sea, te u 'oatu e ki'i fokotu'u faka'osi ko ení. Ko e Lao ko eni 'o e 'Esitimeti, pea mo e fakamo'oni'i mai 'e he Palēmia 'a e ngaahi Lao Fakaangaangá. 'Oku mou mea'i, Hou'eiki, kimu'a 'i he 2010, na'e 'i ai 'a e *Privy Council*. Ko e *Privy Council* na'a ne lava 'e ia 'o ma'u e mafai ke ne hanga 'o fa'u 'a e ngaahi Lao ke lele pē ia 'oku te'eki ai ke fakahū mai ki he Fale ni. Ka ko e mōmeniti 'o e ava 'o e Fale ni, ke fei mo fakahū mai ia ke fei mo faka-Lao'i, he kuo 'osi fakahoko ia. Pea ko e 'aho hono to'o 'o e *Privy Council*, 'oku fiema'u 'a e fo'i laini sisitemi ko iá, ke mafao mai ia 'o ha'u, pea ko e Palemiá pē 'e taha 'okiu 'ikai to e ngofua ha Minisitā ke ne fakamo'oni'i mai ko e me'a ko ení 'oku fakavavevave kae hū he *process* ka tau ngāue.

Sea, 'oku ou 'oatu 'a e fakakaukau ko ení, ke tau sio fakapotopoto ki ai. 'Oku 'ikai ke fakapotopoto ke te 'omai 'a e silini 'a e kakaí, ke tau hanga 'o ngāue'aki tu'o ua ki ha fo'i me'a pē 'e taha. Pea lahi ai 'a e mole 'ikai ke 'i ai hano mahu'inga ki he kakaí, 'a ia 'oku 'asi leva e fo'i lea ko e ta'efakapotopoto ai. Pea mole noa'ia 'a e silini 'a e kakaí. Ko e Lao ko 'eni kuo 'osi 'omai, kuo 'osi fai 'a e *consultation*. 2014 na'e 'omai ai 'a e Lao ko 'ení, Tau fou mai ai pea kuo tau 'osi lau kotoa hono ngaahi minití. Ko ia ai, Sea, 'oku ou 'oatu e

Lord Fusitu'a; Sea, fakatonutonu.

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakatonutonu.

Lord Fusitu'a: Ko e ngaahi Lao Fakaangaanga ko ení, mo e Lao Fakaangaanga e 2014 'oku kehekehe 'aupito.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Minisitā Leipa, 'oku mo'oni 'a e me'a ko ení. Ko e Lao ko eni, ko e Lao pē ia 'a e ta'u ni, 'amoutolu pē ia. Tuku e 2014 ia he kuo mau 'osi lau, 'oku kehe 'aupito 'aupito e me'a ia ko ē e 2014 mo e me'a ko eni 'oku mou 'ai he taimi ni. Fakamolemole, pea ko 'etau Laó, mo 'etau Tu'utu'uní, ko 'ene 'osi pē 'a ia 'oku 'ikai, 'osi e ta'u e taha pē fiha, pea kuo 'osi ia. Ka to e fakahū fo'ou mai, ko e Lao fo'ou ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sai pē, Sea, kuo u mahino'i pē 'e au 'a e *argument* fakatekinikalé. Ka ko 'eku 'uhingá

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oku 'ikai ko ha me'a fakatekinikale, ko e tu'utu'uni ia 'etau Laó mo e Konisitutoné.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito, Sea, ka u faka'osi atu 'e au 'eku ki'i malangá. Ko e poini foki eni 'oku ou feinga atu ki ai, pē ko fē e ta'u 'oku fakahoko ai, ko e fo'i *function* pē ko e fo'i mahu'inga,

'Eiki Sea Le'ole'o: Faka'osi mai, toe ho'o miniti e 1.

**Fokotu'u ke pālōti'i founa ne ngāue'aki he Sea fekau'aki mo e ngaahi Lao
Fakaangaanga e Pule'anga**

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia, ko e mahu'ingá, na'e fai 'a hono alea'i 'a e me'a ko ení 'o fanongo ai 'a e kakaí. Kuo 'osi fakahoko 'a e me'a ko iá. Kuo 'osi fakahoko 'e he Pule'anga 'a 'ene *consultation*. Ko eni kuo tau foki mai 'o hanga 'e he Feitu'u na 'o fakahū 'a e me'a 'a e Pule'angá 'i he me'a 'a e *Private Bill*. 'Oku ou fokotu'u atu ke tau pālōti, kuo 'osi maau 'a e ngāue ko ení, ke tau pālōti 'i he me'a ko iá, ko e fokotu'ú atu ia.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu Sea. Sea fakatonutonu.

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakatonutonu.

Lord Fusitu'a: Sea, ko e 'ū sitepu ko e 'oku ngāue'aki 'e he Pule'angá, ko e motu'a ni na'e Sekelitali 'i he Kōmiti he Kōmiti Lao 'a e Pule'angá 'oku te'eki ke fakakaungatāmaki 'a e Feitu'u na ia ai

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Pea ko e hā 'a e sitepu 'e 10 ko ia.

Lord Fusitu'a: 'Oku 'ikai ke kau ai 'a e *public consultation* ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a ki lalo, ki'i fakamolemole, ko e me'a pē e taha. Ki'i me'a ki lalo. Ki'i me'a pē e taha. Me'eme'a lelei pē he 'oku fu'u le'o lahi 'etau maiká. Ki'i me'eme'a lelei pē, 'e lelei ange kapau te ke ki'i...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea. Sea 'oku ou ki'i fakatonutonu atu pea kapau ...

<006>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ...kapau 'e fiema'u te u lava tufa atu 'a e *process* ko iá ke tau me'a kotoa ki ai.

'Eiki Sea Le'ole'o : Sai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Oku hala 'aupito 'ene ma'ú 'a'ana Sea.

Tali Sea ki he fehu'ia 'ene faitu'utu'uni fekau'aki mo e Tohi Tu'utu'uni e Fale

'Eiki Sea Le'ole'o : Kuo 'osi ho taimí 'Eiki Minisitā, ka u faka'osi atu. Koe'uhí te tau vilo takai pē tautolu 'i he nofo he fo'i founa ko eni. 'Oku ke 'osi mea'i pē 'Eiki Minisitā pea 'oku mea'i pē 'e he Falé ni ia te tau takitaha he faka'uhinga. Pea na'a mou 'omai pē ho'omou fale'i fakalao, pea u kole atu kia moutolu ko e fale'i fakalao pē ia 'a e Pule'anga. Ka na'a ku 'osi 'eke atu kia moutolu Hou'eiki Pule'anga, ko e hā koe'uhí ka u tukuange e Falé ke tau ngāue kakato ki he ngāue ko ia. Pea na'a tau fihitu'u 'i he ngaahi faka'uhinga ko eni. Koe'uhi ko e fatongia e Seá 'i he Kupu 15, **kuo pau ki he Seá ke ne pule'i e ngaahi fakataha 'o e Fale Aleá, 'o fatongia 'aki 'a e fai tu'utu'uni, pule'i mo fakalele 'a e ngaahi ngāué mo e ngaahi me'a 'a e Fale Alea.**

Kotoa e ngaahi me'a 'oku ke me'a ki aí, 128 'alu ai kimui, ko e ngaahi kupu ia fakakātoa ki he'etau ngāue. Ka 'oku tau malava pē ke ngāue'aki 'a e kupu ko ē, 'osi pea tau hiki ki he kupu ko ē, ngāue'aki 'a e kupu ko ē. Ka ki he Seá 'i he'ene founa ngāué te ne lava pē 'o fakahoko 'ene ngāue. 'Oku 'ikai ha me'a 'e mole heni, pea ko e me'a eni 'e taha, fai e ngāué, lelei pē, fakafoki mai 'e hoko atu pē e ngāue ki ai. Fakatatau mo e fihitu'u 'etau faka'uhingá, na'u ngāue'aki leva 'a e Kupu 1(2) mou 'osi mea'i pē ia, 'ikai ke u to e fakalōloa pea 'oku ou kole atu. Ko 'ene lava eni 'oua 'e to e fai ha feme'a'aki ki ai. Kapau 'oku 'i ai ha me'a fo'ou te'eki ke ke me'a mai ai, ko u kole atu ke ke me'a mai. Ka ke me'a mai ha toe me'a 'e 'ikai ke u tui te tau to e hoko atu.

Me'a ko ia 'oku ke me'a ki aí 'Eiki Palēmia, hoko atu ki he Fakamaau'angá fakamolemole, hoko atu ki ai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Eiki Sea ko e ki'i me'a pē na'a ku kole atu áu ia ko 'eku fakamalanga atú he na'a ke tu'utu'uni 'a e Feitu'ú na ia he founa 'o e *private Bill*. Ke 'osi atu pe mu'a'eku ... sekoni pē 'e ua pea u 'osi au.

Tu'utu'uni Sea 'ikai to e fai ha alea he kuo 'osi faitu'utu'uni ia

'Eiki Sea Le'ole'o : 'Eiki Minisitā, fakamolemole atu ki he Feitu'ú na, he 'ikai ke tau to e foki, he kuo u 'osi fai tu'utu'uni au. Ka 'oku 'i ai leva ha me'a 'oku ke fiema'u, ko ena kuo 'osi me'a mai 'a e 'Eiki Palēmiá 'a ho'atā, te mou ma'u mai ho'omou talí mei he Fakamaau'anga. Tau fai'aki ia fakamolemole ka tau 'unu. He ko e tu'u he taimí ní, 'e tautau au he kolosí hūfanga he fakatapu, ka 'oku ou kole 'oua 'e tautau tatau au mo Sīsū Kalaisi. Fakatū'ulu au ki lalo ke 'oua na'u tatau mo e 'Eikí, he ko e tu'a au, ko e angahala au. 'Oku ou kole atu ki he Feitu'ú na, fakamolemole, me'a mai ha me'a 'e taha, 'e 'ikai ke u to e tali ke ke malanga kapau ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'E Sea 'oku mahino kiate au na'a ke fai tu'utu'uni koe ia 'i he founa ko ē..

'Eiki Sea Le'ole'o : Ko 'eku fakatokanga faka'osi pē eni pea u ui ho hingoá, pea te u 'oatu leva ho tauteá, pea he 'ikai te ke to e malanga he Falé ni. 'Oua te ke vili ta'e'unua he Falé ni, te tau ngāue'aki pē 'etau Tohi Tu'utu'uni. 'Oku to e 'i ai ha me'a kehe 'oku to e tokanga ki ai ha taha? Ko 'etau ngāué eni Hou'eiki, mou fakamolemole hoko atu 'etau ngāué tau liliu ki he Kōmiti Kakato. (**Liliu 'a e Fale 'o Kōmiti Kakato**)

(Ne me'a mai leva 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakato – Veivosa Light of Life Taka ki hono me'a'anga)

Me'a Sea Kōmiti Kakato

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki mou fakama'ama'a atu. 'Oku ou kole ke u fakamalumu atu pē he ngaahi tala faka'apa'apa kuo fakahoko 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá Tokoní, kae fakahoko 'etau ngāue. Hou'eiki, ko e me'a 'oku 'i ai e ki'i punake 'oku ou fie loto pē ke vahevahe atu. Ka malu'aki mai ha 'ao 'oua 'e tu'atamaki, pea kapau 'e hoko mai ia, ko e koto tāpuaki. Ka 'oku ou kole atu ke mou me'a mai 'i he'etau 'asenitá 4.1 Fika 7/2018 - Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Toutaí, Kolo Matātahi 2016. Minisitā, me'a mai.

Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Toutaí, Kolo Matātahi 2016

'Eiki Minisitā Toutai : Fakatapu atu ki he Feitu'ú na 'Eiki Sea, fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakató, kae 'atā ke fakahoko atu 'a e ki'i fakamatala ...

<008>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Minisitā Toutai: ... fekau'aki pea mo e ngaahi Tu'utu'uni ko eni Fakatonutonu ki he Toutai, Kolo Matātahi 'a ia 'o e 2016. Pea 'i he lea fakapālangi ko e *Regulation* pea 'oku fekau'aki eni pea mo e Lao ki hono Pule'i ko ia 'o e Toutaí 'a ia ko e Lao ia 'o e 2002 pē ko e *Fisheries Management Act 2002*. Sai kapau te mou me'a hifo pē ki he ki'i peesi tolú 'oku hā ai pē 'a e ngaahi tefito'i me'a 'e valu 'a ia 'oku fekau'aki pea mo e ngaahi tu'utu'uni fakatonutonu ko eni, Toutai Kolo Matātahi 'o e 2016. Kā 'oku ou fie 'oatu pē 'a e ki'i puipuitu'a fekau'aki pea mo eni 'e 'Eiki Sea ko e, ko e felāve'i ko eni mo e kolo matātahi 'oku 'uhinga ia ko e kolo 'oku tu'u matātahi pea 'oku ne 'osi ma'u 'a e kongatahi pē ko e feitu'u pule'i makehe. 'A ia kuo 'osi fua 'o fakahoko atu ki tahi, fakalahi atu ki he tahi. Pea ko e kongatahi ko iá pē ko e feitu'u ko iá 'oku pule'i fakalao ia 'e he kolo ko ia. Pea 'oku lave ki ai 'a e tu'utu'uni ko eni 'a ia 'oku 'i ai 'enau Kōmiti Ngāue pea 'oku 'i ai 'a e fekau'aki mo eni.

Ngaahi fakatonutonu ki he Tu'utu'uni

Sai, ko e ngaahi tu'utu'uni fakatonutonu ko eni 'oku faingofua 'aupito pē pea 'oku nounou pē 'a e ngaahi me'a ko iá ko e meimei ko e ngaahi liliu pē 'o e ngaahi lea, ngaahi palakalafi mo e ngaahi fakalea koe'uhī ko e fokotu'utu'u ko ia fo'ou koe'uhī he 'oku 'alu pē foki e taimi pea mo e fokotu'u fo'ou hake 'o e ngaahi kolo matātahi fo'ou 'o kau mai ki he polokalama ko eni. Ka 'oku Sea ko e hangē pē 'oku mea'i 'e he Feitu'u na pea mo moutolu e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakató 'oku fu'u 'iloa 'aupito 'a e polokalama ngāue ko eni 'i he fonua ni. Pea 'oku lolotonga lele fakakātoa eni mei Vava'u, Ha'apai, Tongatapu pea kau mai ki ai mo 'Eua. Ko e toe pē eni 'a e ongo Niua ke kau atu ki ai kā ko 'ene tu'unga ia 'oku 'i ai he taimi ni.

Ka 'oku sai ka u foki ki he, ko e 'uluakí ko e hingoa nounou mo e 'uhinga ko ia 'o e leá. Pea 'oku ui pē foki 'a e ngaahi tu'utu'uni, ngaahi tu'utu'uni ni ko e ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Toutai, Kolo Matātahi 2016. Pea 'i he ngaahi tu'utu'uni ni 'oku ui 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he Toutai, Kolo Matātahi 2009 ko e tefito'i tu'utu'uni. 'A ia 'oku 'uhinga pē eni he ko e *Regulation* ko ia 'o e ta'u 2009 na'e kamata mai 'akí pea 'oku ui pē ko e tefito'i tu'utu'uni. 'UHINGA pē ki ai e fakalea ko iá. Sai hoko hifo ko e fakatonutonu 'a e Tu'utu'uni 2. 'A ia ko hono fetongi pē 'a e lea

ko ē 'oku ngāue'aki, fetongi 'a e lea ko ia ko e Sekelitalí 'aki 'a e CEO. 'A ia ko e 'uhinga foki e CEO ko e 'Ofisa Pule Ngāue 'oku ne tokangaekina 'a e Toutai pē ko e *Chief Executive Officer* 'i he lea fakapapālangi. Ko e fakatonutonu ko ia 'o e, 'a e Tu'utu'uni 6 mo e 7 'oku tamate'i 'a e 6 mo e 7 pea fetongi'aki ia 'a e Tu'utu'uni 6 mo e 7 fo'ou. 'A ia 'oku kau ki ai 'a e 6 fekau'aki mo e kau mēmipa ko ia 'oku fili ke nau kau 'i he Kōmiti Ngāue ko ia 'a e kolo matātahi 'a ia 'oku nau pule'i ko ia 'a e feitu'u pule'i makehé. Pea ko e 7 'oku fekau'aki pē ia mo e founa ngāue ko ia 'oku ngāue'aki 'e he kōmiti. Ko e fakatonutonu 'a e Tu'utu'uni 8 ko hono fetongi pē 'a e Tu'utu'uni si'i 'a ia ko e fanga ki'i fakafika pē 'oku liliu hení 'a ia ko hono fetongi e Tu'utu'uni si'i Fika 1 'aki 'a e Tu'utu'uni si'i Fika 1 pē mo e ngaahi fakamatala fakakongokonga 'oku fekau'aki pē mo e mafai ko ia ...

<009>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Minisitā Toutai: .. ia 'o e kolo matātahi ki hono fili 'o e kau mēmipa 'o e kōmiti ngāue 'i ha fakataha 'oku fakahoko 'e he sea 'o e kōmiti, kōmiti ngāue pea mo e Potungāue Toutai. 'Oku ngāue fakataha foki 'a e potungāue pea mo e koló 'i he fakahoko ko ia 'o e ngāue ko ia 'a e 'ū kōmiti.

Ko e fakatonutonu 'o e Tu'utu'uni 12. Ko hono liliu pē 'a e fakafiká 'o e ngaahi palakalafi mo e tānaki atu ki ai mo e palakalafi fo'ou fekau'aki mo e fiema'u ke fengāue fakataha 'a e CEO, 'a ia ko e potungāue ia, mo e kōmiti 'o fakatata ki he palani ngāue ko ia 'a e kōmiti. Pea 'oku fakakau atu foki ki ai mo hono tokonia ko ia 'a e ngaahi kolo matātahi he'enua ngaahi kōmiti ke ngāue'aki 'a e komipiutá koe'uhí ke lēkooti 'a e *database* koe'uhí 'e faingofua ange ai e ngāue fakatahá mo e 'i ai ha ngaahi liliu mo e ngaahi me'a ko ia mo e fakalalakaka ko ia ki he kaha'ú.

Sai ko e fakatonutonu ko ē Tu'utu'uni 16. Ko e fetongi pē ia 'o e fakafika 'o e Tu'utu'uni si'i (2) ki he fakafika'aki ia e tolu pea hokohoko atu ai pē. Kae fakafo'ou leva hono fakahū atu 'o e Tu'utu'uni fo'ou ia fika ua.

Sai ko e fakamuimui ko e fetongi 'a e tēpile, tēpile tahá. Ko hono fetongi ko ia 'o e tēpile taha motu'á, 'a ia 'oku lisi ai 'a e ngaahi kolo matātahi 'e 11. Kuo 'osi fokotu'u honau 'ū feitu'u pule'i makehe, 'a ia ko e SMA ko e *Special Management Area* 'i he lea fakapapālangi, taautaha.

Ngaahi kolo 'oku 'i ai 'enua konga tahi pule'i makehe

Ko e hoko mai ai ko hono hiki fakaikiiki 'o e ngaahi laine fakangatangata 'o e 'ū feitu'u pule'i makehé, 'o e kolo matātahi taautaha mo honau ngaahi tu'unga fakasiokālafi. 'A ia ko e kolo ko eni 'e 11 ko eni 'i he a'u mai ko eni ki he 2016, 'a ia ko e kolo matātahi 'oku 'osi fokotu'utu'u 'a ia ko e kolo, ngaahi koló eni. Ko e kolo matātahi ko Ovaka, kolo matātahi ko Felemea, kolo matātahi ko 'Atatā, kolo matātahi ko Ha'afeva, kolo matātahi ko 'Eueiki, kolo matātahi ko 'O'ua, kolo matātahi ko Nomuka, pea to e kau mai pē ki Nomuka kolo matātahi ko Tonumea mo Kelelesia 'oku tu'u makehe pē mei he motu ko ia 'oku fakakau naua ia ko e feitu'u pule'i makehe ia 'a Nomuka. Kolo matātahi ko Taunga, kolo matātahi ko Kotu pea kolo matātahi ko Kolonga.

‘E Sea ko e ‘osi ia ko ē ‘a e ki’i fakamatala fekau’aki ko ia pea mo e ngaahi Tu’utu’uhi fakatonutonu ki he Toutai, kolo matātahi ‘a e 2016. Pea ‘oku fokotu’u atu Sea ke tali ‘a e Fokotu’utu’u Fakatonutonu ko ení.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki ko e fokotu’u ē pea poupuu. Me’a mai Vava’u Fika 2 e Nōpelé.

Fehu’ia ngaahi lelei ma’u mei he ngāue’aki kolo matatahi pule’i makehe

Lord Tu’i’āfitu: Mālō ‘aupito Sea, ‘oku lave’i ‘e he motu’a ni e ngāue fakalalakaka kuo fai ‘e he ‘Eiki Minisitā ko ení mo ‘ene potungāue pea ‘oku ‘i ai e ngaahi ola ia he ngaahi feitu’u. Ko ‘eku fehu’i pē ‘aku ia pē ko e hā e ngaahi lelei ‘oku mei mui ‘i ha ngaahi kolo ‘oku nau tali ke sone honau ngaahi kolo matātahi. ‘Oku ‘i ai nai ha ngaahi tokoni mei tu’a fakavaha’apule’anga ‘i ha ngaahi ‘ū me’a ke faka’ai’aki ‘enau malu’i honau ngaahi matātahi, kolo matātahi. Pea ko hono uá, ko ‘eku fehu’i pē ‘aku ki he ‘Eiki Minisitā. ‘Oku ‘asi ‘i he tu’utu’uni ‘a e Lao ‘oku ke fakahū maí ko e toutai ki he kolo matātahi. Ko ‘eku fehu’i, fēfē ‘ū kolo tu’u lotu fonuá hangē ko Matahau, ko Talasiu. Ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ia ke fakama’ala’ala mai he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hanau tahi ia ‘a nautolu ‘i he tu’u ko ení ‘a e soné. Pea ko hono faka’osí. Fēfē nai e ngaahi *resort* ko ē ‘oku tu’u ‘i he ngaahi kolo matātahi. ‘E kau mo e kaukau tahi mo e ‘a’alo pōpaó mo e me’á hono, hono lao’í. Ko e anga pē ia ‘eku fehu’i pē ‘a’aku fie ‘ilo pē mei tu’a mei he mahu’inga ‘o e tokoni ko ení e fakalalakaka ‘a e Toutai ki he ngaahi ‘ū koló. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

Ngaahi lelei ma’u he ngāue’aki ngaahi feitu’u pule’i makehe

‘Eiki Minisitā Toutai: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea, ka u tali atu pē. Ko e fehu’i mahu’inga ‘aupito ‘aupito ení ‘i he Fakafofonga mei Vava’ú.

<001>

Taimi: 1055-1100

‘Eiki Minisitā Toutai: ... ko e, ‘io ko e tu’u ko ení ‘oku ‘i ai ‘a e lelei lahi ‘aupito ‘oku ma’u mei he, ko e taimi ko ē ‘oku fokotu’u ai ko ení ‘a e ngaahi ... ‘oku ko e ngāue lahi ‘aupito ki hono fokotu’u ‘a e feitu’u pule’i makehe pē ko e konga tahi pule’i makehe ‘a e kolo kotoa. Pea ... he ‘oku ‘alu ia ‘o a’u ki he pa’anga ‘e 80,000 (valu mano) pea toki lava ke kakato ‘a e ngāue ko íá ka ‘oku tokoni lahi ‘aupito mei, ‘a e ngaahi kautaha tokoni mei mulí. Pea ‘oku ‘ikai ngata pē he ngaahi kautaha ‘a e ngaahi pule’anga ka ko e ngaahi kautaha ‘oku ‘ikai ko e ngaahi kautaha pule’anga pē ko e *Non-Governmental Organizations NGOs* ‘oku nau tokoni mai pea pehē pē ki he Pangikē ko ē ‘a ‘Esiá ‘oku tokoni mai mo kinautolu. ‘Oku ‘uhinga ‘enau tokoni mai ko ení koe’uhí ko e mahu’inga ko ení ‘a hono fakahoko ko ení ‘a e fa’ahinga ngāue ko ení he ko e ngaue ko ení ‘oku ne hanga ‘o malu’i e koloa ko ia ‘i tahi ‘a ia ki he me’a mo’ui kotokotoa ‘i he feitu’u ko ení ‘oku pule’i makehe pea ‘oku lava leva ke to e ‘alu hake ai ‘a e lahi ko ia ‘o e faingofua ange ‘a e fakatupu ko ia ‘a e ngaahi me’a mo’ui ko ení ‘i tahi ‘o to e tokolahi ange ‘o lelei ange, ‘ikai ngata pē he, ki he kainga ko ē ‘i he ngaahi kolo taautaha ka ‘oku to e malu foki mo e ‘ātakaí.

Pea ko e ngaahi me'a eni ko ē 'oku vivili 'aupito ki ai 'a māmani 'i he ngaahi 'aho ni 'a e feinga ko ē ke malu'i e 'ōseni pea 'oku, pea mo e to e hoko mai ko eni 'a e feliuliuaki 'a e 'eá pea 'oku to e fu'u mahu'inga ange 'aupito hono feinga ke malu'i ko ia e 'ōseni mo e 'ātakai ko iá kae tautautēfīto ki he ngaahi me'a mo'ui ko ia 'i he 'ōseni. Pea 'oku lahi 'aupito 'a e ngaahi kolo 'oku tokoni tokonia lahi 'aupito mei muli 'i hono fakahoko ko eni 'a e me'a ko eni. Pea 'oku 'ikai ke ngata ai 'oku hoko eni ia 'e manakoa 'i he tafa'aki ko ia 'o e folau 'eve'evá 'i he lava mai 'a e kau 'a'ahi mei muli 'oku nau fie ō nautolu 'o sio tonu 'i he me'a ko ia 'oku ui ko hono malu'i. Pea 'ikai ngata pē ka ko e 'oange ko ē 'a e mafai fakalaó ki he kāinga ko ia 'oku nau 'i he ngaahi kolo tu'u matātahi ko ia 'oku nau ma'u ko ia e ngaahi feitu'u pule'i makehe ko eni. Pea 'oku mahu'inga 'aupito ki he hokohoko atu ko ē 'a e ngāue 'oku kei hokohoko pē 'a e tokoni ko iá pea ko e tu'u he taimi ni 'oku to e teuteu mai mo e Pangikē ko ia 'a Māmani ke nau tokoni mai ki he poupu'i ko eni 'a e ngaahi 'a e fakahoko fatongia ko eni 'oku fakahoko ko eni.

Tali ki he fehu'ia fēfē tu'u ko ia ngaahi kolo 'ikai ha'anau kongā tahi pule'i makehe

Sai ko e fehu'i ko ē hono uá 'o fekau'aki foki pea mo e ngaahi kolo ko ē 'oku, 'a ē ko ē 'oku tu'u loto fonuá 'ikai ke 'i ai hanau matātahi. Ko e me'a ia 'oku fakahoko pē 'e he potungāue ke mea'i pē 'e he kāinga ko ia e ngaahi kolo ko eni ko e me'a pē 'akinautolu ke nau fetu'utaki pea mo e ngaahi kolo ko ē 'oku tu'u matātahi 'o nau ngāue fakataha 'o nau fetokoni'aki mo nau poupu ki he ngaue ko ē 'oku fakahoko he 'e kolo ko eni pea 'i he koló 'oku 'i ai pē 'enau kōmiti pea te nau lava pē 'o ngāue fakataha mo faka'atā kinautolu ke nau kau mai ki he toutai pē ko e hā hono ngāue'aki ko ia 'onau 'inasi 'i he lelei ko ia 'oku ma'u 'i he kongā tahi ko eni. Pea ko e me'a ko iá 'oku 'ikai ke faingata'a faingofua 'aupito pē 'oku fiefia 'aupito pē ngaahi kolo kapau 'oku nau lava ange ke nau ngāue fakataha. Pea kapau 'oku nau toki 'asi pē he po'uli ko e ō ange 'o uku he me'a ko ia he 'ikai ke tali ia he 'e ngaahi kolo ko eni. Kae kehe 'oku faingofua 'aupito pē pea 'oku 'osi ngaue pē 'i Tonga ni 'a e me'a ko eni.

Ko e to e tahá pē koe'uhí ko e fe'alu'aki ko ia 'i he tahí. 'Oku to e 'atā pē mo eni 'a e fe'alu'aki ko ē he tahí. Ko e me'a pē 'oku hokó 'e ta'ofi he 'e koló 'o kapau ko e founga ngāue founga fefolau'aki ko iá 'oku ne hanga 'e ia 'o uēsia e 'ātakai ko ia 'o e feitu'u pule'i makehe. Na'e 'i ai 'a e lāunga mei Vava'u ko e hū ko e fakamolemole pē 'oku ngalo 'iate au e hingoa e koló hū ko ē ki taulanga ko ē 'i Vava'u pea ko e me'a 'oku hoko 'oku fu'u vave 'a e lele ko ē 'a e ngaahi fu'u vaka lalahi 'i he me'á pea 'oku fiema'u leva ia ke māmālie 'o fakatatau ki he laó.

'Eiki Minisitā Ako: 'Utulei.

'Eiki Minisitā Toutai: He 'oku pau ke nau 'alu mamālie koe'uhí ke 'oua 'e uēsia 'a e, pea 'oku 'osi fakahoko e ngāue ia ki ai pea 'oku lava lelei pē 'a e ngāue ko iá. Mālō.

Lord Tu'i'āfitu: Ki'i fehu'i pē 'Eiki Minisitā hangē ko eni ko Talasiu. 'Oku tu'u 'a Lapaha ia mei hē 'o fetaulaki ia mo Hoi 'e si'i fēfē 'a Talasiu tapu pē mo e 'Eiki Nōpelé ko 'eku fehu'i 'uhinga pehē 'eku fehu'i.

'Eiki Minisitā Toutai: Mālō 'aupito. 'Io ko e me'a kotokotoa pē 'oku pau pē ke fai e ...

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā tau ki'i mālōlō ai ka mou toki me'a mai 'o feme'a'aki.

'Eiki Minisitā Toutai: Mālō.

(*Na'e mālōlō 'a e Falé.*)

<002>

Taimi: 1125-1130

Sātini Le'o: Me'a mai e Sea e Kōmiti Kakatō. (Veivosa Light of Life Taka).

<008>

Taimi: 1130-1135

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, mālō ho'omou laumālie. Kātaki Minisitā. Te ke ...

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ke u ki'i fakatonutonu pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu mo e Feitu'ú na pea tapu mo e Hou'eiki e Kōmiti Kakato. Ko e ki'i fakatonutonu pē ki he me'a ko eni na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele ko ia Fika 2 'o Vava'u. Na'a ne pehē foki 'oku 'ikai ke 'i ai ha matātahi ia 'o Talasiu. Ko 'eku hanga pē 'o ki'i fakatonutonu, 'oku 'i ai pē matātahi 'o Talasiu. 'Oku hū mai ia, me'a pē 'oku me'a pē 'oku 'ikai ke 'i heni 'e 'Eiki Nōpele Fika 1 mahalo pē kuo fu'u fuoloa 'ene nofo Vava'ú kae 'ikai, 'ene me'a 'i Vava'ú ka ko hono tofi'á, 'oku 'i ai pē 'ene 'asi ki tahi 'a e 'ikai ko Lapaha lele pē tau ki Hoi. Lele mai ia hū hifo pē 'a Talasiu, 'api 'o Sione Inú, tau atu ai ki tahi mo e me'a. Pea na'a mau fa'a fakatahá, na'u tokanga 'aupito ki honau vaka toutai, 'i he maumau ko eni he afā pea 'oku nau tokanga ki ai, koe'uhí ke 'i ai ha tokoni 'a e Pule'angá ki honau fanga ki'i vaka. 'Oku sai pē ko ena ko e 'Eiki Nōpele ena 'oku me'a mai, ...

Sea Kōmiti Kakato : Kamata pē he mala'é ē ?

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko ia ke fakamahino'i pē, kapau kuo ki'i ngalo he 'Eiki Nōpelé kuo fuoloa 'ene me'a ki Vava'u. Ko Talasiú 'oku a'u pē ki tahi, 'a e fo'i hū mai ko ia hono tofi'á. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Ko e 'uhinga pē foki 'a e Nōpele Fika 2 'o Vava'ú, ko 'ene fakatātā 'aki pē 'a Talasiu ka 'oku 'uhinga ia ki ha feitu'u pē 'i Vava'u, mo Ha'apai mo Niua 'oku tu'u lotofonua. 'A ia ko e faingamālie ko eni 'oku 'uhinga ki ai 'a e Nōpele Fika 2, ko e faingamālie ko ia 'oku ma'u he ngaahi matātahi, kae fēfē 'a lotu kolo. Mahalo ko e 'uhinga ia ka 'oku ne hanga pē 'e ia 'o fakatātā'aki 'a Talasiú, ka 'oku mahino pē Minisitā. Mālō. Me'a mai Nōpele Fika 1 'o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa : Sea kole pē ke u hūfanga mu'a he faingamālié, kau kau atu mu'a he feme'a'akaí Sea, fekau'aki mo e *issue* ko eni 'oku 'ohake 'e he Minisitā Toutai. Ko hono mo'óni 'Eiki Sea, 'oku ou fakamālō atu 'Eiki Minisitā Toutai, koe'uhí ko e polokalama ko eni, anga ko ē 'eku vakai he'emau sio 'i motú, 'oku malu'i lelei 'aupito 'aupito 'a e me'a mo'ui ko ia 'o tahí tautautefito ki he tu'unga na'e 'i ai he 'aho 'aneafi, na'e 'ikai ke kei ma'u ha me'a ia ke ma'u mo'ui ai 'a e kakai 'o e fonua. Mo'oni 'aupito 'a e me'a ko ia 'oku me'a'aki 'e he 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Vava'ú, 'oku fu'u ongo foki ki ha ni'ihi 'oku 'ikai ke ... he ngaahi koló, 'oku 'i ai e ngaahi matātahi pē ko e 'elia 'oku 'i ai e monū'ia ai, 'oku ma'u 'e he ni'ihi ko ia he 'otumotú 'Eiki Sea. Ka ko e me'a pē 'oku ou fie fakamahino ke mea'i 'e he kakai e fonuá, ko e ki'i koloa pē 'e taha 'oku ma'u 'e kinautolu mei he ngaahi 'otu motú, pē ko e ngaahi matātahí 'a e ki'i me'a mo'ui ko iá, ko ia pē. Kapau na'e kei fai hono tukuange 'o 'ikai ke to e ta'efakangatangata, pea 'oku mou 'osi mea'i pē 'e he kakai e fonuá ia 'Eiki Sea 'a e tu'unga 'oku 'i ai he taimí ni.

Ko e me'a ko ia 'oku ke me'a ki ai 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'io 'oku kau 'a Talasiu ia he a'u ki tahi. Ko e me'a pē ia 'a e Minisitā ke ne vakai, kapau 'oku 'i ai ha me'a mo'ui 'e lava 'o tauhi ai hangē ko eni ko e lomu, ko e lolí, kau ai mo e ika mo'uí 'Eiki Sea. Ke ta'ofi 'a e fa'ahinga fāngota ko ē 'oku fa'a fai 'e he mātu'a ni'ihi he feitu'u ko ia. Ko e fa'ahinga fāngota ko ia 'oku 'ikai ke fakalao 'Eiki Sea. He 'oku kei hoko pē ia, koe'uhí ke lava malu'i'aki, pea 'oku tapu pē ia he lao. Ka 'oku 'i ai e me'a 'oku ou ki'i tokanga ki ai Minisitā, pea 'oku ou kole pē ki he Feitu'ú na ke ke me'a mai 'aki. Na'a mou kole foki ki he ni'ihi 'o e ngaahi 'otu motú ke nau ukufi 'o 'omai 'a e fo'i vāsuva. 'Omai e fo'i vāsuva 'e teau ka mou 'oange 'a e fo'i vasuva 'e teau, 'ikai fakamolemole, 'omai fo'i vasuva 'e 20 ka mou 'oange 'a e fo'i vasuva 'e 100. Pea kuo 'osi eni ta'u e 1, uku 'a e mātu'a 'o ma'u 'a e ngaahi fo'i ...

<008>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Sea Le'ole'o: vāsuva pea 'oku tuku atu pē he hakau tupu'a 'o e ngaahi motu e, 'a ē 'oku fai ki ai e soné ka 'oku mau fakaongoongo mai mei Vava'ú pē ko fē koā e 100 na'a mou me'a mai 'akí he kuo fu'u fuoloa koe'uhí ki he me'a ko ē na'a mou alepau pea mo e ni'ihi ko eni. Ka ko hono mo'óni faka'ofu'ofa 'aupito e fakatangatangata ko eni koe'uhí he 'oku mo'ui pea 'oku te sio ki he iká to e lahi ange. Ka ko e me'a pē ke fakapotopoto hono ngāue'aki 'e he kakai 'oku nau 'i he soné, 'i ai pē foki ho'omou tu'utu'uni 'omai ki he ngaahi Kosilio faka-Koló kapau ko e ō 'o uku pea nau ngāue'aki 'o 'omai 'o fua 'e 'ilo ko e hā e ola lelei 'oku ma'u 'i he ngāue ko eni fakatangatangata 'oku fai 'e he Potungāue Toutai. Ka ko hono mo'óni 'Eiki Minisitā ki'i me'a mai pē he me'a fekau'aki pea mo e ngaahi fo'i vāsuva 'e 20 ki ha'amou 'omai e fo'i vāsuva 'e 100 ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai? Ko e ki'i me'a pē ia 'oku fai ki ai 'a e tokanga, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Nōpele, me'a mai Minisitā Toutai.

Malava ke fengaue'aki fakataha ngaahi kolo tu'u lotofonua mo e ngaahi feitu'u pule'i makehe

'Eiki Minisitā Toutai: Mālō. Mālō 'aupito 'oku fakamālō 'aupito ki he Hou'eiki Nōpelé mo e ngaahi fehu'i lelei 'aupito 'aupito 'oku 'ohaké fekau'aki ko eni mo e ... ko e me'a ko eni fekau'aki

pea mo Talasiú, ko e kimu'a pea toki fokotu'u ha konga tahi pē ko ha feitu'u pule'i makehe, ko e fealea'aki ko ē 'a e ngaahi kolo kaungā'api ko e ngāue lahi 'aupito ia 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito 'oku fakahoko 'e he Potungāué pea mo e kāinga ko ia 'i he ngaahi kolo ko eni. Pea hangē ko eni ko Talasiú pea kapau 'oku ki'i si'isi'i hono 'ēlia 'o'ona kae lahi e kolo ko ē 'oku hoko maí 'oku lava pē ia ke 'alu 'o a'u ki he tu'unga 'oku lototaha pē 'a e ongo koló ke 'ai pē ko hona konga tahi pē 'e taha pea na ngāue fakataha.

Ko e me'a 'e taha ko e fekau'aki mo e fehu'i ko ē na'e 'omai 'anenai angé, ngaahi kolo ko ē 'oku tu'u fakalotofonuā, ko e me'a tatau pē 'e lava ke hokó ko 'enau alea pē pea nau ngāue fakataha 'o hoko pē ko e konga tahi pule'i makehe pē 'o e ongo kolo ko ia mo nau ngāue fakataha pē ki ai he 'oku 'uhī ko e taha ia e ngaahi me'a 'oku, 'oku fakahoko pē 'e he Potungāué ki he kāingá ke nau me'a ki ai. Ka 'oku 'ikai ko ha me'a faingofua eni ko e feinga ko ia ke fokotu'u ha konga taha pule'i makehe 'e taha 'oku 'i ai ma'u pē fehanganagai pea 'oku mo'oni pē he koe'uhī mahalo 'oku mou mea'i pē ko e tu'u ko ē 'a Tonga ni 'i he tu'u ko ē 'a e hisitōliá ko Tonga ni pē mo e to e ki'i fonua 'e taha he Pasifikí na'e tatau pē 'a e tau'atāina pē ko ē ki ha tokotaha ke toutai 'i ha feitu'u pē pea 'i ha taimi pē 'oku ne fiema'u. 'A ia 'oku ui fakapapālangi ko e *open access* he koe'uhī ko e, ko tahi ia ko e tofi'a ia na'e ma'u ia he Pule'angá pea mo 'Ene 'Afió he tu'u ko ē 'a e hisitōliá he laó.

Pea ko e vahevahe ko ē 'o Tonga ni ia na'e fakahoko pē ia 'i he fonuá ki 'uta ka na'e 'ikai ke kau ki ai 'a tahi. Pea ko 'ene toki fokotu'u eni e ngāue ko eni 'a ia ko e ta'u 2000 na'e kamata ai 'a e ngāue ko iá 'i Tonga ni koe'uhī he ko e ngaahi fonua ia ko ē 'oku 'osi 'i ai pē ia 'oku fakahisitōlia pē ia mo e fakafonua ko e kolo mo honau konga ki tahi 'oku nau pule'i 'e nautolu. Kai kehe, pea ko eni 'oku tu'u ko eni 'i Tonga ni pea ko 'ene kamata'oku faingata'a. Pea ko 'ene 'alu atu pē ko ē ko e tu'u he taimi ni ko e fiema'ú 'oku fu'u lahi 'aupito 'aupito ia he ko e tu'u ko eni he taimi ni ko e anga ko ē tu'u he taimi ni 'o e lahi ko eni 'a e 'ū kolo ko eni, ko, 'a ia ko e 2016 na'e kolo pē 'e 11. Ko 'ene a'u mai ko ē ki he 2017 kuo 'alu hake ki he kolo 'oku 29 ...

Sea Kōmiti Kakato: Peesi fiha ia 'e Minisitā?

'Eiki Minisitā Toutai: 'Ikai, ko e fakamatala pē ia mei tu'a 'oku 'ikai ke 'asi ia 'i loto he me'á, ko e lisi pē ko ē 11, kolo ko ē 'e 11 nau lau atú na'e ...

Sea Kōmiti Kakato: Tau nofo pē he 11.

'Eiki Minisitā Toutai: Na'e 'i ai pē ia he 2016 ē. Na'e, ko 'ene 'alu atu ko ē 'oku, kai kehe ko e tu'u he taimi ni 'oku 'alu 'aupito pē ia 'a e fiema'ú ki he lahi angé pea 'oku sai ko e a'u ko ená 'oku mou mea'i hifo pē he peesi ko ia hono valú 'oku toki 'asi ai ko ē hono anga ko ē hono fua, hono māaka'i ko ia ...

<009>

Taimi: 1140-1145

'Eiki Minisitā Toutai: 'o e konga tahi pule'i makehé. Pea ko u kole fakamolemole atu na'e totonu ke peesi ko eni ke *colour*, ke lanu ē. Ka 'oku lahi foki hono toutou paakí pea ko e me'a 'e

hokó ‘oku mole *colour* mei ai, ‘a e lanú mei ai. Ka ko ‘ene tu’u ko ená, ‘oku ‘osi ko ia hono fuá ‘oku ‘i loto ‘i he tu’u pule’i makehe kotoa pē ‘a e kongā ia ‘oku ‘osi maaka’i pē ko e kongā ko iá ‘oku tohi’i fakanounou pē ko e *FHR*, pē ko e *Fish Habited Reserve*. ‘A ia ‘oku malu’i e ki’i kongā ko iá he ko e ki’i kongā ia ‘oku lahi taha ko ē ki ai e nofo ‘a e iká mo e me’a mo’ui ko ia ‘i tahí koe’uhí ko e natula ko ia ‘o e ki’i fo’i ‘ātakai ko ia ‘i loto ‘i he feitu’u pule’i makehe ko iá. Pea ‘i he’ene pehē ‘oku malu’i ‘aupito ia, tapu ‘aupito ke fai ha toutai ai he koe’uhí ‘oku nau lava ke nau fakafanau mei ai ‘o mafola atu ki he ngaahi kongā kehe ko ia ‘o e kongā tahi pule’i makehe ko ení. Pea ko e, ‘oku ngāue vāvāofi ‘aupito ‘a e potungāue mo e ngaahi potungāue kehekehe ‘a e Pule’angá ‘i hono poupou’i ko ení ‘a e polokalama ko ení. Pea hangē ko ení ko e taimi ko ē ‘oku ha’u ai ‘a e kau folau ‘eve’evá, nau fie ō sio ‘i he ‘ū *SMA*’s, pē ko e kongā tahi pule’i makehe ko ia ‘a e ngaahi koló. ‘Oku fakamahino kia kinautolu ke nau ‘ilo’i ‘a e ‘ēlia ko ení ‘oku tapu ke nau ō ki ai pea ‘oku tapu ke nau ō ala ki ha me’a mo e ngaahi me’a ko iá. Ka ‘oku fakangofua pē ‘e he koló ‘a e ngaahi me’a kātoa ko iá, ko nautolu pē ‘oku nau. Ko e fehu’i ko ení hono uá, ‘a e ‘Eiki Nōpelé fekau’aki ko ē mo e vāsuvá. Ko e polokalama ngāue ení ‘e taha ‘oku ngāue ki ai ‘a e potungāué. Pea ‘oku kamata ení ke, ‘oku fai ‘a e feinga lahi ‘aupito ki he pa’anga tokoni koe’uhí ke tokonia ‘a e ngāue ko ení ‘a ia ko hono fakafanau ko ia ‘a e ngaahi fīngotá hangē ko e tofé, ko e vāsuvá, ko e feó, ngaahi me’a mo’ui kehekehe mo e mokonunú. Pea ko e ‘uhinga ení ‘oku fakataumu’a ení koe’uhi ko e tu’u ko ia ‘a e ‘ū kongā tahi pule’i makehé, ‘uhi ke tokoni’i ‘a e kāinga. Pea ko e me’a pē ko u kole atú ‘Eiki Nōpele ke fakahoko ange pē mu’a ki he kāingá ke nau fetu’utaki hake ki he pule ko ena e toutai ‘i Vava’ú, ‘uhi ke fai mai e fetu’utakí ki Nuku’alofa ni koe’uhí ke mahino ‘oku, ‘uhi kae muimui’i atu he ‘oku ‘i ai pē taimi ‘oku fakahoko ai ko ē hono fakafanau e vāsuvá ke fakapapau’i ‘oku ‘oatu ‘a e me’a ko ē ‘oku fiema’ú. Ka ‘oku sai hono fakamanatu maí koe’uhí he te u to e foki pē ‘o fakahoko ki he kau ngāue ke nau ‘ilo’i he ‘oku lele pē polokalamá, lele lelei ‘aupito ‘aupito. Ka ko e me’a pē ke muimui’i ki he, ‘uhi ke mahino ‘oku ‘ave ‘a e fīngotá. Pea ko e tu’u ki he kaha’ú ‘e ‘alu ia ke to e lahi ange ‘a e ‘inasi ko ia ‘oku ‘oatu ‘e he Pule’angá. ‘Oku ‘i ai e fokotu’utu’u ‘e langa e ngāue’anga ko ia ki he fakafanau ko ia ‘o e ngaahi me’a mei ‘osení ‘i Vava’u. Pea ‘oku, ‘e lava atu ‘a e kau mataotao ki Vava’u ‘i he māhina katu’ú ke siofi ke ma’u e kekekele ke tu’u ai e ngaahi me’a ko iá koe’uhí kae hoko atu ‘a e ngāué. ‘Eiki Sea ko e mahalo ko e ki’i fakamatala pē ia fekau’aki pea mo e ngaahi Tu’utu’uni ko ení ‘i he 2016. Tukukehe kapau ‘oku to e ‘i ai pē ha ngaahi fehu’i.

Sea Kōmiti Kakato: Ha’apai 12.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea pehē ki he Hou’eikí. ‘Eiki Sea ko u sio ki he līpooti, ki he Lao ko ení pē ko e Tu’utu’uni ko ení. Ki he motu’a ni ‘Eiki Sea ko e Tu’utu’uni mahu’inga taha ení ke fai hono vakai’i. Koe’uhí he ko e *ministry* ko ení ‘o e toutai ‘Eiki Sea, ko e mo’ui ia ‘a e Tongá. Tatau ia mo e ngoué ‘aneafi. Pea kapau ko e, koe’uhí ‘Eiki Sea ko ‘etau ‘ekonōmiká foki ‘ikai ke fu’u lelei. Pea ‘i he, ki he motu’a ni ‘Eiki Sea ko u sio ki he Tu’utu’uni ko ení, ‘oku totonu ke fu’u mātu’aki ‘asi mai ha fá’ahinga me’a pau. He ko e Tu’utu’uni ‘Eiki Sea pē ko e *Regulation* ‘oku ne hanga ‘o fakamānava’i e tefito’i Laó, ‘a ē ko ē na’e ‘osi fokotu’ú. Pea ‘oku fa’u leva ‘a e me’a ko e Tu’utu’uni ke ne hanga ‘o talamai ko e me’a ē, fai e me’a ko ē. Pea ko hono iku’angá ‘oku talamai ‘e he Tu’utu’uni, he ko e Tu’utu’uni kotoa pē ‘oku ‘i ai, ‘oku totonu ke ‘i ai hono taumu’a.

<001>

Taimi: 1145-1150

Mo'ale Finau: ... pē ko e *purpose*. Na'a ku ki'i sio ki he me'a ko eni 'Eiki Sea 'oku 'i ai e ki'i taumu'a 'oku 'asi heni 'oku 'asi heni ko e *purpose* ko e *coastal community management*. 'Oku 'i ai 'oku 'asi pē ia he ngaahi me'a kotoa pē 'i loto hē peesi kotoa pē ē.

Sea Kōmiti Kakato: Peesi kotoa pē ē ?

Mo'ale Finau: *Eh* peesi kotoa pē. Ko u tui 'oku 'asi pē ai 'Eiki Minisitā peesi kotoa pē Minisitā mahalo 'oku tonu pē 'eku ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Finau: Ko hono 'uhinga he na'e taumu'a foki pē ki ai 'Eiki Sea. Ko 'enau taumu'á 'anatuolu ia ko e *manage* pē ko hono tokanga'i 'a e fanga ki'i kolo ko ē he matātahi mo honau tahi 'osi hono lēsisita.

Koe'uhí 'Eiki Sea ko e nātula ko ē 'o e *Regulation* ki he motu'a ni 'Eiki Sea ko e me'a ia 'oku fo'u pē ia 'e he *ministry* 'i ha fa'ahinga taimi pē. 'Osi ko ē hono fa'u ko ē laó tali 'e he Fale Aleá pea toki foki leva e Minisitā ia mo 'ene vīsoné mo 'ene fokotu'utu'u ngāué 'ene 'ofa ki he fonuá te ne lava 'e ia 'o ma'u e vīsone kātoa ko e hā e, ko e hā e me'a 'e fai 'e he lao ko ē ke a'u ki he kakaí 'otu motu matā, 'i he matātahi. Pea ko e 'uhingá pea 'e 'uhinga mālie leva 'Eiki Sea e me'a ko e *Regulation*. Kapau 'e 'osi ange hono fa'u e *Regulation* 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke ne 'ave 'e ia e laó ke a'u ki he kakaí kae 'alu atu pē 'o ngata pē 'i ha ki'i toko si'i 'oku 'ikai ke *makes sense* 'uhinga lelei ki he motu'a ni 'Eiki Sea.

Ko e lao ko eni 'Eiki Sea 'oku ou pou pou au ia ki he, ko e me'a pē na'e 'asi heni 'Eiki Sea 'oku 'asi ai ko e Mēmipa kau Mēmipá anga ko ē 'a hono faitu'utu'uní hono fokotu'u e kau Mēmipa he koló 'asi ai pea mo e fua faka-satelaite 'i he *longitude* mo e *latitude* faka'ofa'ofa 'aupito hono tuki pou pou mo e ngaahi tūlikí 'o māhino lelei 'Eiki Sea 'a e ngatangata'anga. Talamai ia hē. Ko e me'a ko ē 'Eiki Sea 'e fai ki ai 'eku fakamalanga 'oku pehē ni fakamolemole pē 'Eiki Minisitā. Ko u fiu au hono fakasio ko e hā ha me'a hē te u ki'i hū atu ai 'i loto hē 'i hē koe'uhí foki 'Eiki Sea ko e Fale ni kuo pau ke fakamalanga pē he kupú.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Finau: 'A e ngaahi kupú. Pea 'oku, 'a ia ko ē 'i hē kapau te u fakamalanga he ngaahi mapé sai pē ia tonu pē ngaahi mape ia. Ka ko u foki mai leva 'Eiki Sea ki he peesi nimá peesi hono onó ki he ki'i fo'i kupu ko e fika 4 konga nima 'oku 'asi he fā 'a e onó kau Mēmipa fitu founa ngāué te u ki'i nofonofo holo he founa ngāue. Te u hanga leva 'o feinga'i leva ke 'i ai ha'aku, ke 'i ai ha'aku lave ki ai 'Eiki Sea. 'Eiki Sea nau 'alu atu ki Felemea ko Felemea foki ko e kolo matātahi Felemea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Tokanga ki he 'ikai fakatokanga'i he Lao 'a e ma'u'anga mo'ui 'a e kakai

Mo'ale Finau: 'E tatau pē 'a Felemea ia 'Eiki Sea mo Kotu, 'O'ua ongo kolo foki ia e Feitu'ú na. Pea hangē ko ē ko e me'a 'Eiki Sea 'oku ta fa'a lave ki ai 'e fiema'u 'a e 'otu Ha'apai ke taha pē 'a e vīsone pea mo e anga ko ē 'enau ngāué. Sai ko e me'a eni ko ē na'a ku 'ilo'í. 'I Felemea na'e ha'u e ki'i kulupu mei 'Amelika nau hanga 'o langa 'a ha fu'u holo fo'ou 'o Felemea. Pea u 'eke ki he kāingá na'a mou totongi ha pa'anga? Talamai he kāingá 'ikai ka ko e hā ho'omou totongi? Talamai he 'e kaingá na'e talamai he 'e ki'i kulupú te mau langa ta'etotongi 'ē ka ko ha fo'i 'ēlia ko ena na'e tofi'i ko e tapu 'aupito 'oua na'a to e tu'u ha taha 'o fāngota ai 'i he ta'u 'e 10. Ke sio ke me'a 'Eiki Sea ki he pou pou hota kāingá ki he fa'ahinga vīsone ko ení. Ko e ta'u 'aki eni hono fitú te'eki ke tu'u ha taha ia ki he 'ēlia tapu 'aupito. Ko 'eku talanoa eni ki he tapu 'aupitó he ko e 'uhinga ko e 'ēlia ko ē 'oku tu'utu'uní ko e 'ēlia 'oku ua. Ko e tapu 'aupito pea mo e tapu.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Finau: Ko e tapu 'aupitó ki he fa'ahinga ko ē 'o e kāinga ko ení neongo pē ka lī mai ha fo'i fīngota pē ko ha vāsuvá mita 'e ua tapu ke ke ala ki ai. Ko e tapu 'aupitó ia. 'Eiki Sea pea 'oku kei tauhi pē he kāingá ia e me'a ko iá te nau ō nautolu he matātahí 'e 'asi mai pē vāsuvá ia ko 'enau ō pē 'o tu'u pē sio pē pea nau foki. Ko e 'uhinga foki 'Eiki Sea he ko e *Regulation* ia ko ē 'oku tuhu ia ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Finau: Pea u talaange fēfē leva kapau 'oku mou fie ma'u me'atokoni ha me'a 'oku mo'ui lelei.

Lord Nuku: 'Eiki Sea. Kole pē mu'a pe te ke tali pē ke fai atu pē ha ki'i fehu'i fakama'ala'ala mai pē.

Mo'ale Finau: 'Ai pē ha ki'i sekoni 'e taha 'Eiki ...

Lord Nuku: 'Io fo'i sēkoni pē 'e taha.

Mo'ale Finau: 'Io.

Lord Nuku: Ko e ki'i fehu'i pē ke fakama'ala'ala mai ko Felemea foki mo 'Uiha 'oku ma ...

<002>

Taimi: 1150-1155

Lord Nuku: Na'e tapu 'a Felemea pea ngofua 'a e folau ia 'a 'Uiha Ka ko 'eku 'uhinga atu pē. ke fakama'ala'ala mai, he 'oku tapu ē 'ikai ha Lao ia 'a e fa'ahi ko ē. Ko 'eku 'eke pē Sea.

Mō'ale Finau: Hangē kiate au 'Eiki Minisitā kuo 'osi fakahū 'a e *application* 'a 'Uiha ē. 'Oku 'i ai honau 'api 'oku 'osi hū ki loto, 'oku 'i ai honau tahi pea te na vāeua pē. Fe'unga tonu pea mo e 'Api Lautohi Mata'aho. Pea te na vaeua mālie. Ko e ki'i kolo vālelei eni Sea.

Sea! Te u foki mai ki he me'a na'a ku lave ki ai. 'Eke ange . Fēfē leva kapau 'e fiema'u kiki ke to e lelei ange? Talamai 'enautolu. Temau ō kimautilu ki he 'elia tapu. 'A ia ko e 'elia tapu ia 'Eiki Sea. 'Oku ngofua ia ki he Komuniti. Mahino ē! Tapu ia ki 'Uiha. Ke ha'u ki he 'elia tapu.

Ngofua ia ki Felemea 'i ha fa'ahinga taimi pē. Ka ko e 'elia tapu 'aupito . Tapu ia ki Felemea . Tapu ki 'Uiha. Tapu ki Tonga kātoa. Ko e tu'u ia ko ē 'a e Lao ko eni Sea.

Sai! Te u ki'i foki mai Sea, feinga ke u a'u ki he me'a na'a ku 'uhinga ki ai. 'Eke ki he kāinga ko e hā ho'omou ma'u'anga seniti? Talamai 'e he kāinga ia. 'Ikai ha me'a ia! 'Lou'akau ia holo he afā toki tō. Ko e niu 'ikai to e ma'u ia ha fo'i niu ia. Ko tahi, ko e ma'u'anga mo'ui ia. 'UHINGA na'a ku lave 'anenai. Sea! Ko e Lao mahu'inga eni. Kapau 'oku 'i ai ha Lao Hou'eiki, mou malanga ai. He kapau he 'ikai ke tau fakatokanga'i 'eni mo hono mahu'inga . 'Oku 'i ai 'a e me'a 'oku hoko 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke tau fakatokanga'i 'etautolu 'a e mo'ui 'a e kakai.

Lord Tu'i'āfitu: Sea, kole ange ki he Fakafofonga

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ki'i fehu'i eni 'a Vava'u Fakafofonga?

Lord Tu'i'āfitu ki he potu tahi tapu, ngōfua 'a e 'ea? Hangē ko e fanga ki'i vakapuna lofa ko eni 'oku puna... 'Oku ngofua? Mālō Sea.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea. Kapau 'e a'u ki ai 'a e *Regulation* ia? Ko e me'a ia 'a e Minisitā. Ko e 'unu'unu atu ia 'a e *Regulation* koe'uhi 'e 'osi eni te u fokotu'u atu 'e au 'a e fanga ki'i *Regulation* ke me'a 'a e Minisitā 'o fakakaukau ki ai. He ko e *Regulatgion* 'oku ngofua ia ke ne fa'o. Na'a mo e 'osi pē 'aho ni, 'etau ngaahi fakamalanga. 'Oku 'i ai ha me'a 'oku mamata ki ai 'a e Minisita 'e sai! Kamata leva hanga 'e he'ene *CEO* 'o fokotu'u 'ene ki'i *Regulation*. Toki fakahū mai 'i he ta'u fo'ou. Ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a e Minisitā 'a ē Nōpele. Ko u tui 'oku te'eki a'u ki ai 'etau ...

Lord Tu'i'āfitu: Ko 'eku fehu'i 'a'aku ia na'a 'alu atu ha ki'i *drone* ia 'o fakasiosio ki he me'a ko ē ... 'e lava pē ...ngaahi me'a pehē. Mālō Sea.

Mo'ale Finau: Ko hono mo'oni Sea. 'Oku te'eki foki a'u 'a e *drone* ia ki Ha'apai? Mahalo 'e palōpalema holo ia 'i Talasiu mo e ngaahi feitu'u ko eni, he 'oku 'i ai 'a e *drone* ia 'i Tongatapu ni. Ko Ha'apai! 'Ikai. Sai! Ko e tali 'a e kāinga 'Eiki Sea, 'oku peheni. Fakafofonga! 'Alu mu'a 'o kole ki he 'Eiki Minisitā 'i he'ene *Regulation*. Tohi'i mu'a 'i he *Regulation* 'a e ki'i fo'i Tu'utu'uni ko eni, te u hanga 'o 'oatu 'Eiki Minisitā. Pea ko u kole ki he Feitu'u na, ke ke fakamolemole tohi'i hifo pē, pea ke toki me'a atu pē koe ki ho'o kau taukei.

Fokotu'u ke faka'atā toutai'i mokohunu he ngaahi feitu'u pule'i makehe

Faka'atā 'a e mokohunu 'i he ngaahi kolo matātahi'i he ta'u ni. Ko e *Regulation* 'uluaki ia. Tohi'i hifo eni Sea, he te tau hikinima'i pea tau 'alu foki ki he pālōti. Faka'atā 'a e mokohunu, pea toki hanga pē 'e he Minisitā 'o fakakaukau'i pē ko e *species* fē? Ko e hā 'a e *species* ko ē 'oku pa'anga lahi taha ke kamata 'aki pē ia. Pea fokotu'u mai 'e he kāinga 'a e **huhu valu** tau *specilise* pē he **huhu valu**. Faka'atā ia kilo 'e nima mōmoa 'a e *household* 'e taha. Mālie 'a e ki'i fo'i fokotu'u ē? Pea u pehē atu. Ko e hā 'oku kilo ai pē 'e 5? Sea! Ko e tali eni na'e pehē ni. Ko e kilo 'e 5 'oku pa'anga 'e 200 ki he kilo. 'Osi 'ilo 'e Felemea ia 'a e māketi. 'Oku 'i ai 'enau fanga ki'i *Laptop* 'oku to'o holo pē ia. 'Osi hanga 'enautolu 'o lomilomi. *Sea cucumber*, 'alu ki *Hongkong*, 'alu ki Siaina. Hanga 'enautolu ia 'o *google search* 'a e me'a 'asi mai ia ai, 'osi e to'o 'a e fakamole mo e me'a kātoa. Sio, 'oku nau to e poto pē 'ikai ke pehē ke fu'u fakaēhaua 'enau *price*. Nau to'o

‘a e fakamole ‘a e tama ko ē, to’o ‘a e fakamole ‘a e tama ko ē. Pea a’u mai ‘o *clear* ki he tama ‘i Felemea ko e pa’anga ‘e 200 ki he kilo.

‘Eiki Sea. ‘Oku ke mea’i ‘Eiki Sea, ho’o fa’a me’a atu ki Siaina. ‘Oku ke fa’a ‘alu atu ki he falekai ‘o to’o mai ha ki’i peleti ‘oku ‘i ai e ki’i fo’i mokohunu pehē ‘o tu’utu’u hongofulu pea liunga ‘aki ‘a e teau ‘e fiha ia? Ko e ‘uhinga ia ‘etau nofo hē...

<004>

Taimi: 1155-1200

Mo’ale Finau: ‘Eiki Minisitā neongo pē pē ‘oku ngali fēfē fakamalanga ‘a e motu’a ni, kā ko eni ta’u eni ‘e nima hono tāpuni ‘a e motu. Kātoa ‘a e fu’u *regulation* ko ē ko e ahi na’e ‘omai ‘aneafi ‘Eiki Sea, ne a’u ia ‘o *trade*, fakamāketi, na’a ku faka’amu au ia ke a’u mai ‘a e *Regulation* he ‘aho ni ke tau ‘alu ‘alu a’u ki he *trade*. ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ke kai ‘e he kāinga ia ‘a e huhu valu, mo’oni eni ki Tonga ni, kā toki ‘i ai pē ha me’a ia ‘oku to’o mai pea toki kai, na’e ‘omai pē me’a ko eni ‘Eiki Sea ‘e he ‘Otua ke fakapa’anga, ke totongi ‘aki ‘a e ako, tautautefito ki he kāinga ko ē ‘i motu hala ha *income* ‘e taha matematē ‘Eiki Sea.

Pea ko ia Sea ‘oku lea atu ‘a e motu’a ni he ‘oku ou ‘alu ki he motu ko eni kātoa ‘a e ‘ū motu ‘Eiki Sea ‘oku ou ‘alu ‘o tangutu honau ngaahi loto fale ‘ou sio tonu hou’eiki, he ‘ikai ke ‘uhinga mālie kia kimoutolu tui tokolahi ‘ia kimoutolu he kāinga ko eni. Pea ko ia ‘Eiki Sea ‘oku ‘oatu’a e ki’i me’a ko ē ‘i mu’a ‘ai mu’a ‘a e fu’u *Regulation* ke fai mo tali. ‘Ai ‘a e fo’i kilo ‘e nima ‘a e fo’i *household* ‘e taha, he ‘ikai ke kātoa ‘a e ngaahi me’a fakasaienisi ‘Eiki Sea, ‘ikai lavea ia heni. Ko e kilo ‘e nima ‘Eiki Sea ko e fo’i huhu valu pē ‘e tolu.

Lord Tu’ilakepa: Sea ‘oku ou tui mahalo he ‘ikai ke to e ‘i ai ha taha ia ‘e malanga, mālie ‘a e malanga kou kole pē au keu fehu’i atu ki he Feitu’u na pē ‘e tali ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Nōpele.

Fokotu’u fēfē ka ‘oange ha laiseni ki he ‘u kolo ‘i ai nau kongā tahi pule’i makehe

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘eku fehu’i pē ki he Feitu’u na koe’uhí ‘oku lolotonga ‘atā pē faama’i ia ‘e ha kolo ‘a e mokohunu, pea ‘oku ‘ikai ke to e kau foki ‘a e Pule’angá ia ko e hā pē ma’u ‘a e *size*, to’o moutolu, fēfē ke tau kole ki he Pule’anga ko ‘eku fehu’i atu ki he Feitu’u na ke ke kole ki he Hou’eiki Pule’anga, fēfē mu’a ke ‘oange ha laiseni kotoa ‘a e ‘ū kolo, matātahi ke nau to e faama’i pē ‘e nautolu ‘a e mokohunu, fakatatau mo e lao ‘uhinga ke tau foufou pē he lao, ko hono fu’u ‘ai ko ē ‘o tukuange, ‘oku ou fakahoko atu pē ki he Feitu’u na ko ‘emau huhu valu ‘a mautolu ‘oku te’eki ai ke fu’u lahi ia, te’eki ai ke fu’u fe’unga ke fiema’u. Pea ko e manavasi’i pē ia ‘oku ke mea’i lelei pē ‘e hifo mai ‘a ‘uta, lahi taha ‘etau mamahi ‘i tahi ko e fononga ange mei Tongatapu ni ‘o nau ukufi ‘a ‘etau mokohunu. Ko e faama ia malu’i tautolu ai pea fai pē mo ‘etau fa’itelihā kapau ‘oku a’u ‘o kilo, toni, ‘oku fakangofua pē ia ke ‘ave kae pau pē ke mea’i ‘e he Minisitā.

Mo’ale Finau: Mālō Sea. Sea ‘oku...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ka u ki’i tokoni atu mu’a. Ko e ki’i tokoni atu pē ...

Sea Kōmiti Kakato: Tali ‘a e tokoní fakafongā?

Mo’ale Finau: ‘Io, tali pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā *Trade*..

‘UHINGA TA’OFI TOUTAI’I MOKOHUNU

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io, kātaki ‘oku tapu hono ‘omai ha kilo ‘e nima ‘a e huhu valu pē ko ha to e mokohunu, pea ko hono ‘uhinga hono ta’ofi ‘e he Potungāue ke tukuange hanau faingamālie ke nau ō ‘o lalahi, kā ko ‘eku ‘uhinga atú ko e makatu’unga ia hono ta’ofi. Kā ‘oku ‘ikai ke lava ke lolotonga ‘a e ta’ofi pea ke kole mai ‘e koe ke fakangofua ha kilo ‘e nima. Ko e taumu’a ke tukuange ke nau lalahi.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki tui homou kote. ‘E fakafongā toki foki mai ‘a ho’atā ka tau liliu ‘o Fale Alea.

(Liliu ‘o Fale Alea me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea Le’ole’o ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakamālō atu ki he Sea ‘o e Kōmiti Kakato lava ‘a e ngāue ‘i he ho’atāā ni, hou’eiki kole atu pē ki he Sea ‘o e *Privilege Committee*, ‘amoutolu ke fai ho’omou fakataha ‘i he ho’atāā ni koe’uhi ko e ngaahi Tohi Tangi na’e ‘omai, koe’uhí ke fai mo ‘āsenita’i ‘i he’etau ngāue, tau toloi ‘a e Falé ki he 2. Mālō.

(Toloi ai e Fale ki he 2pm)

<005>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Aleá. (*Lord Tu’ilakepa*).

‘Eiki Sea Le’ole’o: Hou’eiki, mālō ho’omou laumālie tau to e ma’u ki he ho’atā ni. Mahalo ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha me’a ke tau tokanga ki ai. Tau liliu ‘o Kōmiti Kakato. ([Kōmiti Kakato](#))

Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2016

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki, mou fakama’ama’a atu. Mālō ho’omou laumālie. ‘Oku tau hoko atu pē ‘etau ngāue ‘i he’etau fo’i Tu’utu’uni fekau’aki pea mo e Toutai, Kolo Matātahi, pea ko Ha’apai 12 na’e lolotonga me’a maí. ‘E Ha’apai 12, me’a mai.

Fehu’ia kei ta’ofi e mokohunu

Mo'ale Finau: Mālō Sea. Sea, tapu atu ki he Feitu'u na. Tapu atu ki he Hou'eikí. 'Eiki Sea ko e hoko atu e fakahoha'a 'a e motu'a ni, na'e fehu'i mai 'e he 'Eiki Minisitā Leipa, 'anenai, 'a e 'uhinga ko ē 'oku 'omai mei he Toutai, na'e ta'ofi 'aki e mokohunú 'Eiki Sea. Ko e taha e tefito'i 'uhingá, ko e pehē ke tuku ke nau fanau. Sea, ko e ta'u eni e nima, pea mo e fanafanau 'a e mokohunú, ta'u eni e nima. He na'e 'ikai ke to e fai ha toutai mokohunu. Fakafuofua 'Eiki Sea, ki he ta'u 'e nima ko ení, te u tuku atu pē 'e au ki he Hou'eikí mo e 'Eiki Minisitā he 'oku 'i ai pē kau taukei.

Te u pehē pē 'oku fu'u lahi fakavalevale, 'a 'enau 'osi maau ke lava ke ma'u ai ha mo'ui. Sai, 'Eiki Sea ko e mokohunu ko ē ko e huhuvalu ko ē 'oku lipooti mai mei Felemeá, 'oku ne hanga pē 'e ia, tau pehē 'oku hanga pē 'e Felemea 'o fakafofonga'i 'a Kotu, ko Nomuka, 'a e ngaahi kolo matātahi kuo 'osi lēsisita 'a 'enau feitu'u makehé. 'Oku nau pehē 'enautolu, ko e taimi ko ē 'oku nau uku atu ai honau 'elia tapú, 'oku tākoto mai pē e huhuvalu ia, 'Eiki Sea, 'i he loto 'ēlia tapu. Lava pē nautolu 'o le'ei, ka nau ō nautolu 'o 'omai e fíngota pē ko e hā. 'Ikai foki ke nau hanga 'enautolu 'o to'o, 'Eiki Sea, he 'oku tapu. Ko 'eku 'eke ko ē kia nautolu pē 'oku nau fakafuofua 'oku fanau pē 'oku teuteu ke mate. Ko 'enau talí, 'Eiki Sea, ko e ngaahi mokohunu ia 'oku pa'a.

Sea Kōmiti Kakato: Pa'a e.

Mo'ale Finau: Ko ia. 'Eiki Sea, 'oua na'a talamai 'e ha taha te ne lava 'o *underestimate* 'a e *experience* ko ē 'a e kāinga mei motú.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Finau: 'Oku 'i ai e kau saienisi ia 'oku ō 'o uku. Sea, ko e pehē holo pē ia he fu'u tu'a hakaú, 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e 'alu 'o sio ki he mokohunú. Ma'u 'ene sēniti pea ha'u. Ke me'a ko e fu'u pa'anga e 80,000 (valu mano) na'e līpooti 'anenai ki he fo'i 'ēlia 'e taha ?

Sea Kōmiti Kakato: Ko e 80,000 (valu mano) hā ia, Fakafofonga?

Mo'ale Finau: 'Ikai ke u, te'eki ke tīteila he Minisitā ia, kae tuku pē ki he 'Eiki Minisitā ke ne toki 'ai mai. Ka ko 'eku ma'ú, ko e pa'anga e 80,000 (valu mano) fakamoleki he fo'i 'ēlia tapu 'e taha.

Sea Kōmiti Kakato: 'Ave ia ma'a e koló.

Mo'ale Finau: Te'eki foki ke talamai he Minisitā ...

<006>

Taimi: 1405-1410

Mō'ale Finau : ... Minisitā pē ko e hā pē ko e 'ave ki fē ko e 80,000 (valu mano) pē na'e 'omai.

Sea Kōmiti Kakato: Ok.

Mo'ale Finau: Pea 'oku tau lī atu e fakafuofua. Pau pē 'Eiki Sea 'e kau ai folau atu ha toko ua ki he 'ēlia tapu 'a Felemeá, fai ha ki'i faka'eke'eke, pē na'e 'i ai ha taha na'e kaiha'a, fai ha ki'i faka'eke'eke, pē ko e, pē na'e, pē ko e hā e lahi e me'a kuo to'o hangē ko e ika mo e me'a ko ia. Pau pē 'oku kau he 80,000 (valu mano). Pau pē 'e kau he 80,000 (valu mano) 'Eiki Sea 'a e ... ke mea'i sio hifo ki he mapé ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Finau: 'A e ngaahi tuliki fuka. Mahino pē 'oku 'i ai foki e me'a faka-saienisi, mahalo pē mei he satelaité ke ne hanga 'o *point out* e ngaahi *longitude* pea mo e *latitude*, kau ia he 80,000 (valu mano). Ko e 'eke pē ki he Minisitā kapau 'oku, mahalo pē na'a kau mo e fanga ki'i vaka. Kai kehe 'ikai ke u lave ki ai 'Eiki Sea, ka ko 'eku poiní, ko e silini lahi kuo 'osi fakamole he *project* ko ení 'Eiki Sea 'i Tongá ni kátoa. Pea ko ia 'oku to e me'a mai e Minisitā, pea 'oku ou fiefia ai 'Eiki Sea. Fakatokanga'i ange ko 'eku fakamalangá 'Eiki Sea 'oku ou pou pou ki he Pule'anga ka ko u hanga 'o 'oatu 'a e fa'ahinga me'a, mo e fa'ahinga *perspective* 'e taha ke fai ai ha sio, na'a lelei ange 'etau ngāue. He ko u tui ko e me'a hu'u ki ai hotau Falé 'aho ní 'oku tau hu'u pehē.

Kole ke faka'atā taki kilo nima mokohunu mōmoa e fāмили 'i he ngaahi 'ēlia tapu

Sea, ko e kole ko ē 'a e motu'á ni 'oku pehé ni kuo 'osi talamai he Tohi Tu'utu'uni, fai e vahevahe. 'Osi e me'a kátoa. Ko e kolé 'oku pehé ni, 'Eiki Minisitā, hanga mu'a 'o fokotu'u 'i ho mafai, he 'oku 'iate koe 'a e mafai ke tu'utu'uni 'ikai ke to e ha'u ia ki he Falé ni. 'Ai angé 'Eiki Minisitā ha ki'i fo'i me'a 'e taha, ko e taki kilo 'e nima 'a e fo'i *household* 'e taha, mōmoa. Fakafuofua ko ē 'a e motu'á ni 'Eiki Sea, ko e ki'i *price* lelei pē ia 'oku *fair*. 'I ai e fakamole, he 'e fua he 'e Pule'angá 'a e me'a ko eni.

'Oku ke mea'i foki Sea 'oku 'i ai 'a e, 'osi 'i ai e fokotu'utu'u 'a e Leipá, pea ko u fakamālō ki he Minisitā Leipa. Koe'uhi ke 'oua 'e to e 'i ai ha *middle man* 'e hū mai, tui 'aupito ki ai 'Eiki Sea. Ke me'a'i 'Eiki Sea 'a e kilo ko eni 'e nima, kapau na'e 'ikai ke 'i ai ha *middle man*, ko e 'oatu ko ē 'a e pa'anga 'e 1000, te ne ma'u 'e ia mo e 3000 kehe. Fa'o ia ki hono kató ka ko e tokotaha kehe foki ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Finau: 'Oku 'ikai ke nofo ia 'i Felemea. Ko e ki'i sēniti ko eni 'oku kole ko ení 'Eiki Sea, koe'uhi he ko u faka'apa'apa au ia ki he Tu'utu'uni ko eni 'a e Pule'anga.

Sea Kōmiti Kakato : 'E Fakafofonga kātaki Fakafofonga. Ko ho'o fokotu'ú ke kau eni he fokotu'utu'u Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Minisitā.

Mo'ale Finau: 'Io.

Sea Kōmiti Kakato: Ke faka'atā 'a e kilo 'e nima?

Mo'ale Finau : Ki he fo'i fāmili 'e taha, 'i he ngaahi motu ko ē 'oku 'elia tapu. Na'e me'a mai e Nōpelé 'anenai ke 'ai ha laiseni, mo'oni pē ia ka ko e 'uhingá 'e to e ...

'Eiki Minisitā MEIDECC : Sea ka u ki'i fehu'i pē au ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato : Ki'i tokoni ē Fakafofonga.

'Eiki Minisitā MEIDECC : Ko 'ene 'alu hake pē foki Sea tapu ki he Feitu'ú na Sea kae 'uma'ā 'a e Kōmiti Kakato, Hou'eiki Kōmiti Kakato. Fai pē fakamatala 'a e Fakafofongá Sea tau he fo'i fika 3000 ki he fāmili, pea ko u fakakaukau pē eni, 'e kau atu mo e ngaahi fāmili 'o Tonga ní, 'i he ki'i monū ko eni, pē ko 'ene 'uhinga pē 'a'ana ki he kāinga ko eni 'i Ha'apai, mālō.

Mo'ale Finau : Mālō 'aupito Fakafofonga. Ko hono mo'oni 'e kau katoa Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Finau: Ka ko e 'uhingá foki 'atunga foki ia 'oku 'ikai ke nau fie 'ai mokohunu nautolu ia honau ngaahi vahe..

'Eiki Palēmia: Sea ... Sea ko e ki'i fehu'i.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fehu'i eni Fakafofonga. Palēmia!

'Eiki Palēmia : 'E Fakafofonga, 'oku ke fokotu'u mai he taki kilo 'e nima e fāmili. Ko hai 'e 'alu 'o sivi 'a e taki fo'i kilo e 45, nima ko ia ? 'Ikai, ko 'eku fehu'i pē au ia, he koe'uhi 'oku *vulnerable* 'aupito ki'i me'a ko ena 'oku ke 'ai mai. Ko e to e 'i ai, me'a ko u hoha'a ki ai, ko hai te ne fai e fakamōmoa 'a e 'ū me'á ke fakapapau'i 'oku taki nima pē. Ko 'eku ki'i fehu'i ia.

Mo'ale Finau : Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Ko 'eku tali ki ai 'Eiki Sea 'oku pehé ni. Na'e 'osi takai ange 'a e Toutai 'Eiki Sea mahalo ko e ta'u eni 'e taha pē ua mahalo 'oku mea'i pē he Feitu'ú na.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Finau: 'O fai 'a e ki'i *training* haka mokohunu, te tau to e foki ki he 80,000 (valu mano) ? 'E hanga he 'e 80,000 (valu mano), 'o ne hanga 'o faka'asi mai 'a e me'a lahi ki he fa'ahinga *network* 'o 'etau ngāue he fonua ko eni. He ko e *ministry* tokoni lahi taha eni, pa'anga lahi taha eni 'i he 'ū *ministry* katoa he fonua ko eni. Sea, fa'a 'alu au ki muli, fetaulaki atu he mala'e vakapuna ko e tama, ko e tama mei he Toutai, tama mei he Toutai, tama mei he Toutai. Sea, sai pē ia, ne 'osi fai e *training* 'i Ha'apai na'e fai 'i Lofanga, ko e *train* 'o e haka mokohunu.

'Eiki Palēmia : Sea ko u tali 'e au ...

Mō'ale Finau : Mālō. 'A ia 'oku 'ikai ko ha palopalema. Ko e kilo 'e nima 'e Sea, te u pehē ko e kole 'i he founa faka'apa'apa ...

<008>

Taimi: 1410-1415

Mo'ale Finau: ... mo'oni, he kapau na'e 'ikai ke *value* 'e Ha'apai e mokohunu mo e koloa ko eni, 'e pehē atu ia kilo 'e 10, 20 ka ko 'etau feinga Sea ke faka'apa'apa'i 'a e Minisitā mo e *ministry* mo 'enau vīsoné.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Finau: Taimi tatau kae kei 'oange pē si'a ki'i sēniti 'a e kakai 'oku nau foki ki 'api 'osi 'a e 'ahó hala ha sēniti 'e taha 'Eiki Sea. Pea 'ikai ke ngata ai 'Eiki Sea, 'oku totonu ke tau fua tautau 'etau *policy* mo hono fu'u ta'u lahi.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Finau: 'Ai ha me'a ke fa'o he kato e kakaí. Anga fēfē ke tau hanga 'o tau hanga 'o 'ai ha fu'u *policy* 'o lele 'osi fakafanau, 'osi pē fakafanau. Fakafanau pē.

Sea Kōmiti Kakato: Mokohunu pē 'oku pa'á.

Mo'ale Finau: 'Ikai ke fai ha ala ki ha mokohunu 'oku *undersize* he 'oku ta'efakalao ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Finau: 'Ikai ke fai ha ala ki ha mokohunu 'oku fā'ele (*hūfanga he fakatapu*) he 'oku mei 'osi e taimi fakafanau 'Eiki Sea mahalo ko e māhina ni, māhina ka tu'u 'oku 'osi.

Lord Tu'i'āfitu: Sea, ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni eni mei Fika 2 Nōpele 'o Vava'ú.

Lord Tu'i'āfitu: Ko u tui pē na'e mea'i he Fakafofongá. 'Oku 'osi me'a mai e 'Eiki Palēmiá kuo tali ho'o malangá. Ka tau a'u atu ā ki ha me'a 'e taha.

Mo'ale Finau: Mālō sai kapau ko ia pea tuku ā e 'ū me'a ko ē hē. Fakamālō atu 'e 'Eiki Palēmia pehē ki he Pule'angá. Ko e ki'i, ko 'eku tokanga ki he fehu'i 'omai he Minisitā ko ē ko u ki'i hoha'a ki ai.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki'i tokoni pē he 'oku 'i ai pē 'eku 'uhinga, 'a e fehu'i na'e 'oatú Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā MEIDECC.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō 'Eiki Sea. Tapu ki he Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki e Kōmiti Kakató. 'UHINGA 'eku fehu'i Sea 'oku 'i ai foki 'etau me'a hangē ko e kavá 'oku tō ia, tō ia 'e he kau tō kavá pea 'oku takitaha ma'u pē fua 'ene, 'ene ngoue.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ko e mokohunu ia 'oku 'ikai ke kau ia he me'a 'oku hela'ia ha taha 'o fakatupú pē 'oku faama'i. Ko 'eku monomono pē 'a'aku ki he fakakaukau fēfē ke hanga 'e he Pule'angá 'o fakahoko e fo'i ngāue ke mahino 'e kilo 'e nima kae fika'i kātoa e 'ū fāmili 'i Tonga ni ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ke mahino ka tau ngāue'aki pē 'ū mokohunu he 'oku mahino pē foki ko e meimei ko e lahi taha e mokohunú ia ko e kāinga 'o Ha'apaí, kae, ka 'e fika'i pea, 'a e kilo 'e nima ko eni 'oku 'uhinga ki ai 'a e Fakafofongá ke fakamahino 'e tofuhia kātoa e ngaahi fāmili 'i Tonga ni, na'e 'uhinga pehē pē 'a e fakahoha'á Sea. Mālō 'aupito.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā. Me'a mai Nōpele Fika 1 'o Vava'u.

Kole ke fakatokanga'i ange ma'u'anga mo'ui kāinga mei tahi

Lord Tu'ilakepa: Sea fakamolemole ko 'eku kole pē 'a'aku ki he Fakafofongá ko e mahalo ko e taimi ni iá 'oku totonu ke 'ave taimí ia ki he Fakafofonga ko eni, mahino 'aupito 'aupito pē e me'a 'oku me'a mai ki ai. 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Pisinisi, ko ia koā ...

Sea Kōmiti Kakato: MEIDECC.

Lord Tu'ilakepa: 'O MEIDECC fakamolemole. 'Oku mau faka'amu mautolu ia ke mou fakatokanga'i ange e ni'ihī mei tahi. Tahi mei hē, vai mei hē.

Sea Kōmiti Kakato: 'Ouā.

Lord Tu'ilakepa: Ko 'enau ma'u'anga mo'uí me'a ko eni na'e me'a ki ai e Fakafofongá ko e, ko tahi pē. Ko e lo'akau ia 'e tō ia 'osi e fu'u ta'u ia 'e fīha pea toki fai hono, fai ha lālanga. Ko moutolu 'oku nofo 'i Nuku'alofa ni, te mou ngoue, te mou tō hina, te mou to e nō he pa'anga ko eni 'a e pangikē ko eni ...

Sea Kōmiti Kakato: TDB.

Lord Tu'ilakepa: TDB. Lahi e ngaahi monū'ia ia 'oku mou ma'u 'i Tonga ni. 'Oange ha ki'i me'a ma'a mautolu ko ē 'oku nofo 'i motú 'a eni ko ē 'oku malanga ki ai 'a e Fakafofonga Fika 12. Ko au nau fokotu'u pē au ia ke 'ai e faamá koe'uhī ke tau tau'atāina kae 'uhī kae siofi pē ia he potungāué. Ko ho'omou to e kau ko ē 'amoutolu Tonga ni tau pehē tau fakatātā ki ha ngaahi kolo 'i 'uta, 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau, ha'anau konga ki tahi 'Eiki Sea (*tapu pē mo nautolu*). Ko e kole ko ē 'oku fai mei tahi 'oange ha ki'i monū'ia. Hala Pule'angá, ngaahi homou hala lelei. Faka'ofa e ngaahi uafu 'a e fanga ki'i motú. 'I ai ho'omou ngaahi pasi sikolasipi, 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'ū vaka sikolasipi ia 'a e 'otu motú. Ko hono 'oange pē ki'i faingamālie hangē ko e me'a 'oku me'a

ki ai ‘a e Fakafofongá pea ‘uhī ke langa’i ha tu’unga ki he, ‘ikai ke ngata ki he’ enau mo’ui lelei, ma’u ai ha me’a ki he ako’i ‘enau fānaú, totongi ‘enau misinale, ‘oange silini na’e mai he ‘Eikí. Fakafoki e me’a na’e mai he ‘Eikí, to e to’o mai ha *tax*. Tokoni mai ka tautolu. Neongo ‘oku si’isi’i e ki’i *tax* ka ‘oku tau hanga ‘o fakamānava’i ‘a e ki’i kakai faingata’a’ia ko eni ‘oku malanga ki ai ‘a e Fakafofonga 12, ka ko u pou pou atu ki he Feitu’u na.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Fakafofonga ...

Mo’ale Finau: ‘E Minisitā, ‘osi pē eni pea u ‘osi au pea ke hoko atu koe. Faka’osí ko u fakamālō heni ki he Pule’angá ko u tui ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ‘oku ke tali e tokoni ko ē na’a to e tokoni atu ki ho taimí.

Mo’ale Finau: Ko ‘ene ‘osi pē au ia pea hoko atu ia he ‘oku toe pē ‘eku miniti ‘a’aku ‘e taha. ‘E Hou’eiki ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ko au ko u ‘oatu ho’o minití. ‘Oku fu’u mahu’inga ho’o me’á ‘a ‘au ...

’Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko u kole atu mu’a ke u ki’i tokoni atu ke toki ...

Mo’ale Finau: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

’Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Oku ou pou pou kakato au ia ki he fokotu’utu’u ‘a e Toutaí he ‘oku fiema’u ia ke malu’i e koloa mahu’inga ko eni. Ko e motu’a ni foki ia ‘o hangē ko e fehu’i ‘a e Palēmiá ‘a e founa ko ē ke haka’aki pea ‘oku ne tali ia koe’uhī ‘oku fai homou ...

<009>

Taimi: 1415-1420

’Eiki Minisitā Fefakatau’aki: .. ho’omou *training*. Ka ko e motu’a ni foki ia ko ‘eku *mandate* fakangāue fakalao ‘a’akú ia, ko e lahi taha e me’a ‘oku ‘alu ki tu’apule’angá ‘o hono silini lelei, ‘oku ‘aonga ia ki he ngāue ko ia ke ma’u mai ...

Lord Tu’i’āfitu: Sea, ki’i tokoni pē ki he Minisitā fakamolemole Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni e Nōpele Fika 2 ‘o Vava’ú.

Lord Tu’ilakepa: Hā ‘oku ke to e vaivai aí. Minisitā mālohí koe. Ne tuai pē ‘ai ha ki’i fakalalakaka kuo ke me’a hake ‘o teke, teke e hā mo e hā. Ki’i kilo ē 5 pea ke lau Lao koe. Fēfē ka ‘ai ke 10, ko e hangē ko e me’a ‘a e Palēmia, kae fakamaatoato ‘oua to e kākā. Fēfē ia Ha’apai.

’Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō Sea ka u,

Lord Tu'i'āfitu: 10, te ke maumau Lao ki he 'Otuá ka ke to e kākā. Fēfē 10.

Mo'ale Finau: Ko ia Sea ka u ki'i tali pē fehu'i ko ení.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku 'ikai ke tali e 5 kuo ke hiki koe 'o 10.

Mo'ale Finau: Sai pē ke u tali atu Sea e fehu'i ko ení.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kae kātaki mu'a ka u,

Sea Kōmiti Kakato: 'Ai ke faka'osi mai eni Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka u ki'i faka'osi atu ai leva Fakafofonga. Ko e motu'a ni foki 'oku si'i ngāue 'a'aku ia 'oku pu'i mai e Palēmia ki aí. Ke u feinga'i 'a e me'a lahi taha 'oku 'ave ki mulí koe'uhí ko 'etau silini ko ē *exchange rate* ke mālohi ange. 'A ia kiate au ia, ko e hā pē me'a 'e ma'u taha ai 'etau sēnití, ke 'ave ki mulí. Pea 'oku ne to e pu'i mai leva kiate au ke fakapapau'i 'oku lahi taha e sēnití 'e 'alu ki he kato e kakaí. Pea ko e fo'i fetaulaki'anga ko iá, 'oku ou kole atu, ka 'i ai ha fakakaukau ki he me'a ko ení pē kilo e 5 pē kilo 'e 2. 'Oku ou kei falala ange pē ki e Potungāue Toutaí ke nau, tau fakatātā pē ení. Kapau he 'ikai ke to e fiema'u 'e he Potungāue Toutaí ia ke tukuange 'a e mokohunu tau pehē, 'oku lahi tatau mo hoku nimá, ke tuku ia ke nau hanga 'o *reproduce* pē tapu ange mo e me'á ke nau fanafanau ke ma'u mai 'o to e lahi ange koloa ko iá. Pea 'oua to e 'omai ha mokohunu 'oku to e si'isi'i he *size* ko ē, tau fakatātā ki ai pē ko e fute ua pē ko e 'inisi tahaua. 'Oku ou kei falala ange pē ki he Potungāue Toutaí.

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'e ki'i lava pē ke u tokoni atu ki he Feitu'u na.

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i tokoni eni, 'oku mahu'inga 'aupito e *issue* ko ení ka mou feme'a'aki.

Tapou ke fakatokanga'i fokotu'u ke faka'atā kilo 5 he mokohunu ke toutai'i

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku tokoni pē ki he Feitu'u na ke fakamolemole. Sai 'aupito 'aupito ho'o falala ki he potungāue. Ka 'oku ke mea'i, ko mautolu ia 'oku mau nofo tokanga'i e potu tahí. 'Oku 'ikai ke nau me'a ange 'a e potungāue ia 'o vakai'i e potu tahí. Pea 'oku lahi e kaiha'a he taimi ni, kaiha'a pē 'a e kakai muli 'oku nau fai pē 'i he potu tahí 'o to e fakatau pē 'enautolu 'o 'omai, kae si'i tangutangutu pē mautolu mātu'a 'a eni ko ē 'oku malanga ki ai e Fakafofonga Fika 12, 'o sio pē ki he fu'u ngāue ko ení, 'ikai ke 'i ai ha, Na'e toki lava 'e he vaka, 'e he Toutaí e vaka 'alu tahi 'e taha 'o ma'u ai e ngaahi fu'u puha 'e fiha, 42 kuo 'osi tō mai ki Tonga ni, lipooti mei Vava'u. Ko 'emau kole atú, sai pē ho'o falalá he koe'uhí 'oku ke Pule'anga. Fakatokanga'i ange me'a 'oku mau malanga atu ki aí he ko mautolu ko ení 'oku mau nofo mo e kakaí. 'Oku 'i ai e palopalema pea ko 'emau kolé, fakavetevete ange pē mu'a. 'Oku 'ikai ko ha'ama'u 'ai 'emautolu ke fu'u vete kotoa. Ka mau hū he faamá, laiseni kae tokanga'i pē 'e he polokalamá. Mau hū atu ia 'o kole kilo 'e 5.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ma'u, ko u ia. Ka u faka'osi atu ai leva e ki'i malangá ko u ma'u e fakakaukau.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Nōpele. Me’a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Pea ko u faka’amu pē ‘e Sea ke u ‘oatu ke mahino ‘oku ou ma’u e fo’i fakakaukau. ‘Oku ‘ikai ke ta’ofi ‘a e fakatau mokohunú ‘i he taimi ni ‘i ho’o me’a ‘oku ke me’a ‘oku ke me’a mai ki aí, he neongo ‘oku ta’ofi, ‘oku kei fai pē fakataú ia. ‘Oku ou fanongo ki he me’a ‘oku ke me’a mai’akí. Ka u hoko atu mu’a ke,

Lord Tu'ilakepa: ‘E ‘Eiki Minisitā. ‘Oku ta’efakalao e fakatau ‘oku fai ko iá.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia ko e ‘uhinga ia ‘oku,

Lord Tu'ilakepa: ‘Oua te ke falala, ‘oua te ke fu’u falala ki he Pule'angá he ‘oku ‘i ai e ‘ū ngāue ta’efakalao ‘oku hoko.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Nōpele.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Ikai ko u falala atu kia koe ho’o me’a na’a ke me’a mai’akí.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele ko e ‘uhinga ē Minisitā, ko e me’a ko ia na’a ke me’a mai’akí, ‘oku kei fai pē ‘a e fakatau fakafufū ia e mokohunú. Ka ko e ‘uhinga ia ‘oku me’a atu ai e Nōpelé ki aí Minisitā. Me’a mai Minisitā.

Falala Pule’anga ke fai he Potungāue fakatau mokohunu he kau tu’u vaha’a he fakatau

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia. Pea ko u fie faka’osi’aki pē Sea. Ko e mōtolo ko ia ke to e fakakaukau ha taha ke ha’u ha *middle man*, ‘oku ‘ikai pē te u to e falala au ki he me’a ko iá. He ‘oku lahi ange ‘a e me’a ‘oku nau ma’ú ‘i he me’a ‘oku ‘ave ma'a e Tongá. Ka ‘e lava ange te u falala ange ki he Toutái ke nau ō ‘o fai mai ‘a e fakatau mai ‘o e mokohunú ‘i he *size* pē ‘oku talí, te u falala ange pē kia nautolu. Ko e me’a ki he to e ha’u ha taha ‘o fai e fo’i ngāue ko iá, ‘ikai pē to e falala au ki aí. ‘Oku ou falala pē au ki he kakaí hono train kinautolú ke nau fai ‘a hono haká. Pea ko e me’a ‘a e motu’a ni ia ‘oku fai ko e *connect* pē mei he kau, ‘a e Potungāue Toutái, ‘a e me’a ‘oku talí mo e māketí,

<001>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... hangatonu mei ai ki he kau, ki he Potungāue Toutái hangatonu ki he kato e kakaí. ‘A ia ‘oku ou ‘uhinga atú ka ‘i ai ha fakakaukau’i e me’a ko ení fakakaukau’i mu’a he fo’i founga ko eni ‘oku ou ‘oatu ke ‘oua to e ‘omai ha silini ‘o ‘alu ki he *middle man* mo e kau mulí kae faka’ofa e kakaí. Ka ‘i ai hatau fakakaukau pehē pea ko u to e falala ange pē he’eku fakahoko atu ki he Potungāue Toutái he ko e *regulator* ia ke ne hanga ‘o tali pē ‘a e me’a ‘oku lava ke tali ‘o kapau te mou fakakaukau ke pehē.

Lord Tu’i’āfitu: Sea ki’i fehu’i pē ki he Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Fehu’i eni Minisitā mei he Nōpele Fika 2 ‘o Vava’ú.

Lord Tu’i’āfitu: Fēfē kapau ‘e fua atu pē ki he Feitu’ú na he ko e Feitu’ú na ‘oku ‘i ai e fakamāketí kae to e kalo e Feitu’ú na ia ...

Taukave ke ha’u pe silini ki he Potungaue Toutai pea toki mei ai ki he kakai

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e ‘uhinga e me’a ‘oku ou tali atu ai ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku tonu ange ke ‘omai ki he motu’a ni he ‘oku ‘ikai ko hoku fatongiá ko tahi. Ko ‘eku fatongiá ko e fakamāketi. Ha’u pē māketí ‘o fakatau hangatonu kae ‘omai e silini ki he Toutai he ko nautolu te nau sivi ‘oku ‘i ai e lao pē ‘oku lahi fe’unga e mokohunu ko iá ke ‘ave ki mulí.

Lord Tu’ilakepa: Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Pea ne ‘o kapau ‘e fakakaukau pehē ko e anga pē ‘eku tokoni atu.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni eni Fika 1 Nōpele ‘o Vava’ú.

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Minisitā fakamolemole pē koe’uhí pē ko e feme’a’akí ko u tui pē ‘oku ki’i me’a pē Fakafofonga 12 mahalo tānaki pē ha ngaahi me’a he feme’a’akí. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fa’ahinga feme’a’aki ia ‘e fakafepaki’i.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Fokotu’u ‘ai mo ha kautaha ‘e 1 ke fe’auhi mo e Pule’anga he totongi kae lelei ki he kakai

Lord Tu’ilakepa: Ka ko e ‘oatu pē koe’uhí ko moutolu he tafa’aki e Pule’anga. Ko e me’a ko eni ‘oku ke me’a ki ai ‘oku ke me’a mai ko e fakatau. Na’e ‘i ai e me’a ia ‘e taha ia na’e lava pē he Feitu’ú na ia ‘o kumi mai e, ‘a e fafanga ki he hiná ‘o tokoni ‘aupito ia ki he kau ngoué na ko e me’a tatau pē. Kapau ko ena ‘oku fokotu’u na’e fehu’i foki ‘e he ‘Eiki Palēmia ki he Tokoni ki he Fakafofongá ko hai te ne tokanga’i ho’omou kilo ‘e nima. Kapau ko ena ko e Pule’angá ena ‘oku hangē ko ho’o me’á tā ‘oku sai. ‘Ai e kilo ‘e nima pea mou tokanga’i. He ‘ikai ke to e ‘i ai ha to e hū holo ia ha to e me’a ka ke mea’i ‘Eiki Minisitā sai pē ke to e ‘i ai pē mo ha ki’i kautaha ‘e taha ke mou fe’auhi ke, ko ‘ene ‘alu ko ē ‘a e *price* ki ‘olunga ko e to e lelei taha ia. Ka mou hanga ‘o nono’o hūfanga he fakatapu ‘a e totongi tā ko ē ‘oku hū mai ha kautaha ia ‘oku nau talamai ‘oku nau *dollar* nautolu ‘e 300 ‘a e fo’i huhuvalu hūfanga he fakatapu ka mou 200 moutolu. ‘E fēfē leva?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ka u tali atu.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tau pehē kapau te u ‘alu au ‘o kumi ha māketi pa’anga ‘e 200 ko e taumu’a ia ko e hā e ma’olunga taha. Pea to e ha’u ha māketi ia ‘o talamai ‘e 300 ‘ave ki he 300.

Ko e fo'i mōtoló he 'ikai ke to e 'omai ha taha ke tu'u vaha'a ko e fo'i palopalemá ia ke nau ōmai nautolu 'o tu'u vaha'a 'o ma'u e silini kae faka'ofa e kakaí.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: To'o e *middle man* 'alu atu e Pule'anga ka 'i ai ha me'a 'oku hoko ko e toutaí 'oku nau ma'u e taukei fakatekinikalé ko mautolu e māketí mautolu e *market access* mau tokoni he 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha fiema'u e Pule'anga ke ma'u ha'ane sēnití 'ave kotokotoa e silini. Ko e tali ki ho fehu'í ka ha'u ha taha 'oku 300 'ave ke 300.

Lord Tu'ilakepa: Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Pea ka ha'u ha taha 'oku 1000 'ave ki he 1000.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai Nōpele Fika 1.

Lord Tu'ilakepa: Ko u fakamālō atu 'Eiki Minisitā ho'o loto lahi pea ke fakapapau'i mai 'e hoko. Kiate au 'Eiki Sea 'oku ta'epau 'a e me'a ko ē 'oku me'a ki aí. 'Oku tau feme'a'aki tautolu he me'a ka a'u ki ha tu'unga te mou faifatongia 'e 'unu 'a e fe'auhí ki 'olunga. Kiate au 'oku ta'epau pē ia. Ko hono ta'epau pē eni 'Eiki Minisitā fu'u kei luoluo homau hala, hala 'amautolu na'e totonu fai mo tanu kae fakamo'oni'i e me'a ko ena 'oku ke me'a mai. Ko e mahino mai ko ē ho'o me'a mai 'oku 'unu, 'unu pea 'oku 'i ai e mālohi he fakapa'anga. Kiate au 'oku, ta ko ē 'oku 'i ai pē pa'anga ia ke fai 'aki e founa ko eni makehe mei he me'a 'oku ou lave ki aí 'oku lahi e faingata'a'ia 'amautolu 'i he 'otu motu he lahi ko eni 'a e 'uhá ki'i kovikovi taha e halá ka ko 'eku vakai ki ho'o me'a mālie ka 'oku kehe ia mei he tu'unga fofonga ko ē 'oku 'i ai 'a Vava'u mo Ha'apai mahalo pē mo kau mo Niuá mo 'Eua 'a e hala pule'anga.

'Eiki Palēmia: Sea.

Lord Tu'ilakepa: Fu'u lahi 'aupito e maumau ia.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Palēmia.

'Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu'ú na 'Eiki Sea kae 'uma'ā e toenga 'o e Hou'eikí sai pē ke hokohoko atu pē 'a e tīpeiti he me'a ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Tokanga ki he kei lele ta'efakalao e fua mokohunu

'Eiki Palēmia: Ka 'oku 'i ai e fehu'i 'oku ou fie fai atu. Ko e mokohunu ko eni 'oku 'asi holo he 'ū falekai Siainá ko e me'a ko 'eku fehu'í ko e ha'u mei fē mokohunu ko iá? Sai ko e anga eni 'eku fakakaukau. 'Oku manatu'i 'oku 'i ai e ngaahi 'iote lalahi 'aupito 'oku nau ma'u 'enautolu e me'angāue 'oku 'ikai ke tau ma'u 'oku takai holo he 'otu motu 'o Vava'u mo Ha'apai. 'E malava

pē ke nau uta pē ‘enautolu hatau ki’i mātu’a Tonga ‘o ‘ave. Ko e me’a ko u hoha’a ki ai he ‘oku tau felau’aki ko eni ka ‘oku lele pē ‘a e fua mokohunu ia.

<002>

Taimi: 1425-1430

‘Eiki Palēmia: Ko e me’a ia ‘oku ou tokanga atu ki ai. Ko e hā ‘a e tali ki he me’a ko eni? Ko e mokohunu mei fē? Ko hai kinautolu ‘oku nau ō ‘o ‘omai ‘a e mokohunu ki he falekai Siaina. Ke tau ‘ai ange pea fai pē ‘a e tipeiti mo tau fakakaukau’i ‘a e me’a ko ia. Manatu’o ko e kau muli ‘oku omai ki Tonga ni. ‘Oku kakato ‘enau ‘u me’angāue ‘i he ‘otumotu. Pea ‘oku ‘ikai ke tau hanga ‘etautolu ‘o ‘ilo’i ‘oku anga fēfē? Te nau ō pē nautolu ‘o fekau ke uku ha feitu’u. ‘Oatu mo e me’angāue lelei ke nau uku ‘aki. Nau fakafonu ‘i he ‘iote pea nau moulu atu ai pē ki motu.

Ko e me’a ia ‘oku ou tokanga atu ki ai. Pē ko e mokohunu ko eni ‘oku takai holo ‘i he ngaahi falekai Siaina. Ko e ha’u mei fē? Pea ‘oku anga fēfē ...na’a ‘oku tau fetakai kitautolu ‘i he me’a, kae lele ‘a e kau me’a ko ē mo e mokohunu, ka tau fai atu kitautolu ‘i he fakatonutonu. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Faka’osi mai Fakafofonga.

Mo’ale Finau: Sea, kuo lava ‘a e fokotu’u ‘a e motu’a ni. ‘Oku ‘ikai foki ke u fa’a manako ke fai ha Fokotu’u peheni, ke fakakavenga’i ‘a e Pule’anga. He ‘oku mahino ki he motu’a ni, ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ha’atau silini. Sai, ko e me’a pē na’e me’a ki ai ‘a e Palēmia. Ko ‘eku tali ki ai Sea. He ‘ikai ma’u ia! Tali ia ki ai, he ko e fo’i mamani ko eni na’e fo’u pē ke pehē. Tetau fe’ao pē kitautol mo e *opposition* kaiha’a ‘o a’u ki he ngata’anga ‘o māmani. Ko e ‘uhinga ‘eku fokotu’u ke fakapalanisi . ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi ‘inasi ‘o e kainga. Lele ‘a e kaiha’a hē ‘oange hanau ‘inasi. Fai pea ‘osi ‘a e māmani ia, ‘oku fiu ‘a e kaiha’a ia kae hala ‘a e kakai ia ‘oku ha’a nautolu ‘a e koloa. Ko e ‘uhinga ia ‘a e fokotu’u ‘Eiki Sea. He ‘ikai lava ‘o ta’ofi he ‘oku ‘i ai ‘a e vaka ia, ‘oku fa’a ha’u ki Ha’apai, ha’u mei Fisi... ‘Osi ma’u ‘e au ‘a e ongoongo Sea. ‘Oku ‘i ai ‘a e kau uku mokohunu ia ai. ‘Oku fakamamahi ‘a e me’a ko eni ‘Eiki Sea. Sea, he ‘oku pehē pē ‘a e fonua ia ko eni. Kuo pau ke feinga ‘a e Pule’anga ‘o e ‘aho ke fakapalanisi ke ‘i ai pē ha fo’i mā ke kai ‘a e kāinga masiva ‘oku nofo ‘i ‘api, ‘oku nau *innocent* ‘ikai ke nau kaiha’a.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga! Ko ho’o poini foki mo ho’o *priority* kuo tali. ‘Oku to e ‘i ai ha me’a ‘i he Toutai, te ke to e ...Ka ke fakamā’opo’opo mai

Mo’ale Finau: Faka’osi...’Oku ou kole pē ki he ‘Eiki Minisitā ke mahino ‘a e tu’unga ko eni. Pea ko e *Regulation* ‘oku ‘i he Feitu’u na ia, ‘Oku ou ‘ofeina ‘a e kole ‘a e Fakafofonga mei Tongatapu, he ko hotau natuloa Tonga ia. ‘Ai hake pē ‘etau me’a Tonga, ‘alu kātōa. Tukuange ‘a e ki’i motu mo e faka’ofa. Ko Tonga ni ‘oku lahi ‘a e *opportunity*...

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga! ‘Oku ke mea’i pē ‘a e Lao? ‘E tatau pē ia mei he hinehina ...

Mo’ale Finau: ‘Ikai!, ‘oku ‘i ai ‘a e mafai ‘o e Minisitā ke ne *regulate* ‘a e tahi, he ‘oku tau tahi kehekehe . ‘Oku ‘atā pē ia, He ‘oku ‘i ai pē ‘a e me’a pehē ia ‘i muli, ‘Eiki Sea. Vili e lolo ‘a e kolo ko ē, mālōlō moutolu vili ‘a e lolo ‘i he kolo ko ē. ‘Oku pehē! ‘Ai ‘a e lolo ko ē ‘a Ha’apai

mo Vava'u pea mo me'a ia ko e fanga ki'i motu iiki. 'Oku 'i ai hono 'uhinga 'o'ona Sea. He 'oku hala ha fa'ahinga *opportunity* ke 'i ai ha *income*. Faka'osi Sea,ko e vaka.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Mo'ale Finau: 'Oku 'i ai pē 'ene kaunga. 'Oku 'i ai 'a e vaka 'e valu 'Eiki Sea, na'e 'omai mei Siaina. 'E fe'unga tonu ia Sea, mo e me'a ko eni, ke 'oua 'e toe fai ha hoha'a ki ai. 'A ia ko e vaka ko eni 'Eiki Sea. 'Oku ou kole ki he 'Eiki Minisitā . Ko u manavasi'i hono 'ai ki Ha'apai, 'E tangi hake 'a e kau tama ko ē ke 'oange ha vaka ki fē? Ko ia ko u pehē. 'Eiki Minisitā! 'Ai pē 'a e fakapotopoto kae 'ai ke 'inasi 'a e kainga ke *fair* ki ai pea *fair for justice*. 'Eiki Minisitā! 'Oua na'a tuku ha vaka 'a e Pule'anga? Ko e me'a ia 'oku ou kole 'e au 'Eiki Sea. 'Oua na'a tuku...he 'oku 'ikak ha me'a ia ko e Pule'anga, ke 'ai hano vaka. Hala ia! Ko e Pule'anga ko e *facilitate* 'a e me'a ke ō 'a e kakai 'i he vaka 'o toutai . 'Oku 'ikai ōmai ia 'o tangutu hē. Ō pē kinautolu ō mo 'enau komipiuta 'o ...

Sea Kōmiti Kakato: Kole tokoni eni Fakafofonga! Toe pē ho'o sekoni 'e 50. Kae tokoni atu eni ka ke toki faka'osi mai. Me'a mai 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Mālie 'a e Malanga 'a e Fakafofonga . Ko au ko u 'ohovale he 'asi 'a e vaka. Te'eki līpooti mai ia 'i he Fale ni. Ko u pehē! Tau vahevahe pē mu'a. Ko eni kuo 'omai ki he Fale ni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia!

Lord Tu'ilakepa: Tau vahevahe . Ko e takitaha. Fakafeta'i! Ko e ua mo e tolu ha fonua fa'iteliha pē 'a e Pule'anga ia. Tau 'ai 'a e takitaha . Taha 'a Niua, Taha 'a Vava'u, Taha 'a Ha'apai. Taha 'a 'Eua pea 'oange mo ha vaka 'a Tonga, 'oku 'i ai pē 'a e kau Toutai 'i Pātangata. Pea 'e toki 'i he Pule'anga leva 'a e fo'i tolu ko ē pē ko e hā 'a e tu'unga ki ai.

Mo'ale Finau: Mālō Sea. Toe 'a e sekoni 'e 50.

Sea Kōmiti Kakato: To e 'a e sekoni 'e 60.

Mo'ale Finau: Sai Sea! Ki he vaka.. Ko e vaka ko eni na'e 'i ai hono Tu'utu'uni. Ko e Tu'utu'uni 'o e vaka ko eni Sea, 'i he'eku ma'u ko ē mei 'Amipasitōa. Ko e vaka 'e 4 ma'a Ha'apai. Ko e vaka 'e 4 pē 8 ma'a Ha'apai. Ko e 'uhinga ko e me'a ia 'a e *sister city* ...

<004>

Taimi: 1430-1435

Mo'ale Finau: ... 'uhinga ko Ha'apai ia na'e *sign* ia mo *Dongguan city*, pea 'oku hanga 'e he *Dongguan city* 'o 'omai 'a e me'a ko ia ma'a Ha'apai. Kaekehe, ko e founa ngāue foki pē ia, pea kapau 'oku tangi mai ha ni'ihia ia pea lava pē 'o vahevahe he 'oku 'ikai ko ha palopalema ia, kā ko e anga ko ē vaka na'e 'omai 'aki hono tu'utu'uni.

Lord Tu'ilakepa: Sea kapau ko e ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Kapau ko e vahevahe ia, 'ai moutolu he ko homou taimi, kā mau mālōlō pē mautolu 'o siosio pē, 'ai moutolu.

Mo'ale Finau: Sea to e mālie ange ...

Sea Kōmiti Kakato: Faka'osi mai ai leva ho'o ...

Mo'ale Finau: ...to e mālie ange e tali ko ē. Kau ia 'i he tali 'oku fiu au hono feinga'i pē te u tali fēfēe'i, he 'oku pehē foki 'a e fefoaki'aki ko ē 'a e loto ko ē 'oku lelei, ko ia 'oku ou kole Minisitā, 'omai 'a e valú ma'a Ha'apai, 'a e valu ko ia, fā ki he Ha'apai 12, fā ki Ha'apai 13.

Lord Tu'ilakepa: Fakamanatu atu pē ki he Feitu'u na 'e Sea, faka'osi pē eni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me'a mai koe Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Fakamanatu atu pē ki he Feitu'u na, vakai'i pē vaka, vakai'i 'a e vaka na'a 'oku lava 'o 'alu 'i he tahi hou 'o Ha'apai, na'a ko Vava'u 'oku lava, sai 'a loto he lele holo 'i loto.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai faka'osi mai ho'o me'a.

Mo'ale Finau: Ko e faka'osi pē fakamālō ki he Minisitā, kole fakamolemole ki he Minisitā na'a 'oku hala tu'usi atu 'i ho'o fatongia, mole ke mama'o, hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai 'anenai 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke u anga 'aki hano fakahoha'asi 'a e Pule'anga 'i ha silini, pea he 'ikai te u fai pehē, pea 'oku 'osi ako'i au 'e hoku kāinga pea 'oku ou tala pē 'e au ki Ha'apai, 'ikai te u tufa atu ha'amou silini, he 'oku 'ikai te u ma'u ia 'e au, ko e me'a te u fai te u 'alu ki he Fale Alea ko e Fale fa'u lao, te u tokoni ke u fa'u ha lao ke toki fakatafe mai ho'omou mo'ui.

Pea ko hono 'uhinga ia 'Eiki Minisitā 'eku fakahoha'a, kā 'oku pule 'a e Feitu'u na, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me'a mai Fakafofonga 17.

Vātau Hui: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Mālō mu'a 'a e fakalaumālie 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato. Tapu mo e 'Eiki Palēmia kae'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni. Sea 'oku ou fokoutua pē hoku fokoutua'angá ka u mālie'ia au 'i he *technique* 'oku ngāue'aki 'e Ha'apai. Kole mokohunu, 'alu 'a e vaka, pea ma'u ai mo e palau. Sea, ko e fokoutua hake 'a e motu'a ni 'oku 'i ai 'a e ki'i lea 'i he hiva 'a mātou 'oku pehē ...

Sea Kōmiti Kakato: Peesi fiha ia fakafofonga.

Vātau Hui: Faka'ofa pē mātou, ko e fanongo 'a e motu'a ni ko eni 'oku 'i ai mo e vaka toutai 'a Ha'apai. Sea, 'oku ou faka'amu pē ke mea'i pē 'e he Pule'angá 'oku mau si'i faka'amu ko e halanga ko ē 'o Tafahi ki Niuatoputapu 'oku 'ikai ke nau luelue mai ha hala, ko honau hala 'oku nau hala mai 'i he vaka.

'Oku ou faka'amu pē Sea na'a lava mai mu'a ha ki'i vaka 'e taha 'i he 'ū vaka 'a Ha'apai, si'i lave monū ai 'a Niua. Na'e tō 'a e ki'i matangi ko eni na'e toki 'osí 'e Sea maumau ai mo e vaka ia 'o

Niuafou’ou, ko e ki’i vaka ‘o e toutai, ki’i vaka pē ‘e taha. Pea ‘oku kole mai ‘e he mātu’a ‘e ngaahi honau ki’i vaka, mau fakakaukau ke ‘ai ha ki’i vaka papa. Pea te mau fai pē ‘e mautolu ‘a e feinga pea mo e ngāue ki ai Sea, kā ‘oku ou tui ko e fu’u monū’ia ko e ‘uhinga pē foki ‘a e fakatangitangi ‘a e motu’a ni he ‘oku ua foki ‘a e vāhenga ia, kehe pē ‘a Niuatoputapu, kehe pē ‘a Niuafou’ou. Kā ko e faka’amú Sea, hangē ko e vaka ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e Fakafofonga Ha’apai, na’a lava ‘o ma’u mai ha ki’i vaka, kapau ‘e ma’u pē ā ha taha ia Sea, ‘osi koloa’ia ‘a Niua, pea kā to e a’u ‘o ua mālō, fakiafeta’i.

Kā neongo ia Sea, ko e anga ia si’emau fetā’utu’i ‘i he ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ka u ki’i tokoni atu ki he fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga te ke tali ‘a e tokoni ko eni ‘a e Minisitā?

Vātau Hui: Tuku pē ke tokoni ‘a e Minisitā Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko ‘eku ki’i tokoni atu ke ko e fakafofonga pē eni ‘e taha ‘oku ne ha’u ‘o kole ‘ene loli ma’a Niua, pea ko Niua pē ‘e taha ‘oku ‘i ai ‘ene loli, to e ‘i ai mo e loli ‘e taha na’e fakaheka atu he ‘Otumotu Anga’ofa ke fai ‘a e ngaahi fatongia makehe, ko ia pē taha ‘oku ne ma’u, ko ia pē ‘e taha ‘oku ‘i ai ‘ene *crusher* ‘oku lava ‘o *mobile* ‘oku ‘ave pē ki Niua, ko e fakafofonga eni ‘oku lahi taha ‘a e me’a ‘oku ne hanga ‘o ma’u, pea mahalo ‘oku to e fiema’u pē ‘e he siana ia ke to e ‘oange pē mo ha’ane vaka. Ka u ki’i fakamanatu atu pē ko e fakafofonga eni ‘oku monū’ia taha ‘i he ngaahi monū’ia ‘o e tokoni ‘a e ngāue.

Lord Tu’ilakepa: Sea fakatonutonu mu’a ‘a e Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā.

Lord Tu’ilakepa: Minisitā ‘oku ou fakatonutonu ‘a e Feitu’u na ‘oua te ke to e me’a mai ‘o me’a ki ho’omou fefoaki’aki ‘oku fai, ‘oku mau ongo’i mamahi’ia homau loto, tā ko ē ‘oku ‘i ai ho’omou foaki loli, kae fēfē mautolu ‘i Vava’u tō kava lahi taha ai tautautefito ki he Fakafofonga fika 16...

<005>

Taimi: 1435-1440

Lord Tu’ilakepa: Kuo mou ‘ai ha loli ‘a e Fakafofonga 16. Fakailifia ‘aupito ‘aupito ho’o vahevahe ‘oku faí. Ko e me’a ia ko ē ‘oku lahi ai ko ē ‘etau fa’a mamahi he Fale ni, ko e founga ko ‘ení. Ta ko ē kuo ‘ave e fu’u loli, ko e fu’u loli eni e taha ‘oku me’a holo pē ai e Fakafofongá, ‘oku tohi ai ‘a e si’i kāinga Niuatoputapú, Tokelaú. ‘Oku me’a holo ai

Vātau Hui: Sea, ka u ki’i tokoni atu mu’a ki he ‘Eiki Nōpele Fika 1 ‘o Vava’u.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ko 'eku muimui 'aku he Minisitā.

Vātau Hui: 'E tali 'e he 'Eiki Nōpele ke u ki'i tokoni atu?

Sea Kōmiti Kakato: 'Io, ko e Nōpelé e kuo me'a ia ki lalo. Me'a mai koe ho'o taimi.

Vātau Hui: 'Io, ko 'eku ki'i tokoní, Sea. Faka'ofu'ofa e me'a kuo me'a ki ai e 'Eiki Nōpelé, ko e loli ko eni 'oku 'uhinga ki ai 'a e 'Eiki Minisitā, ko e loli si'i foaki 'e he *MOW*, ke tokoni ki he ngaahi hala ko ē 'a Niuatoputapu. Pea 'oku 'ave e lolí ia 'oku 'aonga lahi 'aupito 'a e ongo loli, taha ki Niuatoputapu, taha ki Niuafo'ou. Toe eni e *crusher* pea mo e me'angāue ke 'ave ke fai'aki e ngaué. Pea lele holo pē e lolí ia ai. Ko e ki'i loli ko ē 'oku 'uhinga ko ē, 'oku 'uhinga ki ai 'a e Fakafofonga Nopelé, ko e loli lele mei Tokelau na'e kole ia ki Siaina, ko hono 'uhingá ko e tu'u 'a e falekoloa Siaina 'i Niuatoputapu, pea ko e 'uhinga ia ko ē 'a e motu'a ni, 'oku talitali'aki 'a e ki'i kaingá he taimi 'oku nau folau mai ai he vakatahí. Sea, 'aonga lahi 'aupito. Pea ko e tokoní ia.

Sea, kae tuku mu'a ke u fakahoko kakato atu ai pē 'eku fakahoha'á, Sea. 'Oku 'i ai e fanga ki'i me'a iiki pē a Niua, ko 'eku hanga ia ko ē 'o lave'í. Ko Tonga 'eiki, Ha'apai, mo Vava'u, 'oku tafe ai pē pea 'oku 'ikai ke fakangatangata. Talu 'eku kole e hala pule'anga ko ē 'a Niuafo'ou, 'oku mau kei tungotunga pē 'o a'u ki he 'aho ni, Sea. Sea, ko e fakaloloma 'aupito 'aupito eni, he na'a ku kole eni talu pē 'eku hū mai mo 'eku kole, pea 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e hā e tūkungá, pea 'oku kole atu ki he pule fakavahe ke nau tokoni hake. Sea, 'oku fakaloloma.

Lord Tu'ilakepa: Sea, kole fakamolemole atu, Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e tokoni eni, Nōpele Fika 1 'o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Foki mai a ki he 'etau *Regulation*. 'Oku ke me'a atu koe he hala pule'angá. Ko tahi eni 'oku tau lolotonga me'a ai. foki mai ā ki he 'etau .. Na'a ku ki'i lave pē ki he lolí ho'omou fefoaki'akí. Ka mou foki mai ā ki he 'etau *Regulation*, ki he lelei ko ena e Lao fakangatangata.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Vātau Hui: Mālō Sea. Sea, 'oku ou fakamālō lahi ki he Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u. Ko e mo'oni e mo'oni, pea ko e 'ātunga foki ia si'emaufaingata'a'ía. Pea 'oku 'i ai foki e lea ko ē 'oku pehē. Lea'aki e 'oho ko ē 'a e pakupakú. Ko e fu'u pehē pē 'enau 'ohó 'anautolu. 'Ikai toe ha me'a hono fakalau.

Fokotu'u ke 'inasi mo e ongo Niua he kole kilo 5

Sea, 'oku ou kole atu, Sea. Ka 'oku kau 'a Ha'apai 'i he fo'i mokohunu e nima. 'Ai atu mu'a mo Niua ke kau mai ia he fo'i mokohunu, taha taha hake a Niua ia ke hongofulu. He 'oku mau, 'oku 'i ai pē mo e mokohunu 'ia mautolu, 'oku 'ikai ko Ha'apai pē. Ka 'oku ou kole atu, Sea, 'ai ke mau lave ai pē mu'a ai, 'uhi ko e koloa lelei ia 'oku kole 'e Ha'apai, pea 'oku ou pou pou atu ki ai.

‘ai mai ke si’i lave atu a Niua ai, Sea, ke mau kau atu ai pē. Ko ia pē, Sea, e fakahoha’a ‘a e motu’a ni. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō

Fakama’ala’ala Ha’apai ko e fokotu’u ki ha kilo mokohunu ‘e 5 ‘a e fāmilí he māhina

Mo’ale Finau: Ma’u e lekooti ‘a e Minisitā ho’o me’a mai, Minisitā. Ko e kilo e nima ‘a e fāmilí he māhina, ko ‘eku fokotu’ú ia, ‘a ia ko e fo’i fāmilí, *household* ‘e taha kilo e nima, *dry* he māhina fakatau ‘emoutolu, hangē ko e me’a na’e me’a mai ai e Minisitā, pea mou sivi’i e *quality*, he kuo ‘osi ‘i ai pē e kau tama, kuo ‘osi ma’u pē ‘enautolu ia e taukeí. Fakatau e toutaí, pea ko e māhina kotoa pē, ‘ai e fu’u lisi, ko ia pē te ne hanga ‘o maumau’i, *out* ia mei he fo’i *project*, ‘a e ngaahi kolo matātahi pē ‘o Ha’apai. Tukukehe kapau ‘oku me’a mai e Feitu’u na, ‘oku ‘i ai ha silini fe’unga ke kau atu mo Vava’u mo Niua mo ‘Eua, ‘ikai te u kau ai. Ka ‘oku ou *focus* pē he me’a na’a ku kole mei Ha’apai. Ko ia pē, Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga, mālō. Ko e me’a kotoa pē ‘oku tau fakahoko ‘i Fale ni, ko e me’a fakalūkufua, pea ‘e kau kotoa ‘a Tonga ni. Pea ‘oku ou tui ko e me’a ia. Ko ho’o tānaki mai pē ‘au ia ki ho’o fokotu’u ko ē ki he Tu’utu’uni.

Mo’ale Finau: ‘Io, Sea, kiate au ia, fakalūkufua, kae manatu’i foki ko e me’a ki he silini. ‘A ia kapau ‘e pehē ‘e he Pule’angá ia ‘oku ‘ikai ke ma’u ha silini fe’unga, he ‘oku ‘ikai foki ke u hanga ‘e au ‘o ‘ilo’i, ‘Eiki Sea, pē ko e kolo matātahi ‘e fiha ‘i Tongatapu ni. Tau *focus* pē he kolo matātahí, he ‘e lau pē e fo’i ‘elia ko iá ko e fo’i ‘elia kuo ‘osi laiseni’i ke nau fakamāketi’i. ‘A ia ko e ki’i fo’i *project* pē. Ko e ‘uhingá foki, ‘Eiki Sea, ko e ‘uhingá ke ‘osi angé ‘oku ‘ikai ke tau *abuse* ‘a e fo’i fakakaukau ko ē ke fakatolonga e mokohunú, kae ‘ange pē ha ki’i me’a fakafe’unga ke ma’u ha’anau ki’i seniti. Ko e fo’i *concept* fakakaukau ia, ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A ia ko e me’a ko eni ‘oku ‘omi ‘e he Fakafofongá, Pule’anga, ‘oku tuku atu pē kia moutolu pē ko e hā e fakapotopoto tahá, ka ‘oku ou tui ko e feá, ke kau kotoa.

<006>

Taimi: 1440-1445

Sea Kōmiti Kakato : ka moutolu ko e hā ‘a e fakapotopoto tahá, ka ‘oku ou tui ko e *fair* ke kau kotoa. ‘E Minisitā, me’a mai Nōpele ‘o ‘Eua.

Fokotu’u ke ‘inasi ‘Eua mo Tongatapu he ‘inasi he kilo 5 mokopuna

Lord Nuku : Tapu pē pea mo e ‘Eiki Seá, fakatapu atu mu’a ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. ‘Eiki Sea, ‘oku ou nofo pē ‘o fokoutua pē ki he fai e feme’a’aki. Ka ko e Fakafofonga ko ē ‘o e Vahefonua ‘Euá ‘Eiki Sea, hangē ko e me’a ko ia ‘oku fokotu’u mai ko ē ‘e Ha’apai 12, ke kilo ‘e 5. ‘Eiki Sea, ‘i he māhina ia. Ko ‘eku ‘ai pē ‘aku ia koe’uhí ke fakalūkufua ‘a ‘Eua ke kau ‘a lotofonua pea kau mo matātahi. Koe’uhi foki ‘oku ‘ikai ha faingamālie ia heni ‘o lotofonua.

Ko u fokotu'u atu 'e au ia kapau ko 'Eua, ko ha fāfāmi 'e 2000 pē 3000, mai ha'anau toni 'e 10. Toni 'e hongofulu, koe'uhi kae kau fakakātoa. He 'oku ou lave'i pē 'e au ia 'Eiki Minisitā, 'oku 'osi kātoa 'a 'Eua ia 'i he sone matātahi. Ka ko e 'uhinga 'eku fokotu'u atu, 'oku ou pou pou ki he me'a ko eni 'oku talamai ko ē ko ē 'a ia 'oku me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā Leipa. Koe'uhí he ko e kupu ko eni ko ē 'o e lao ko 'Eiki Nōpele, Kupu 12 pea mo eni 'a ia ko e 7 'a ia 'oku fetongi ai 'a e 16, ko e 6 ko e 12, koe'uhi ko hono lēkooti ia 'o e 'ū koloa ko ení, 'a eni ko ē ki he matātahi. 'A ia ko e lēkooti ia 'o e 'ū me'a kotoa ko ē he matātahi, 'a ia 'oku 'omai ia 'i he tu'utu'uni ko eni. Koe'uhí leva kapau te tau tali e tu'utu'uni ko ení, 'e lēkooti faingofua ange 'e he Potungāué, koe'uhí 'oku tau tali e tu'utu'uni ke fakahoko, ke hanga 'e he Toutai 'o fakamā'opo'opo. Ka ko e 'uhinga ia ko ē 'eku pou pou atu pē 'a'aku ia, koe'uhí, 'oku ou fanongo au he feme'a'aki, Tongatapu, Ha'apai, Vava'u, Niua. Ka ko e 'uhinga ko ia 'eku tu'u hake 'a'akú ia ke fakakau atu 'a 'Euá, mai pē mu'a ha fo'i toni ia 'e hongofulu, pea 'ange mo ha laiseni 'e ua faama ki 'Eua, ke'uhí ke fakalao. He ko e taimi ko ē ko ē te tau hanga 'etautolu ko eni Sea 'o fai ko ē 'a e fo'i ngāue ko ení, ko u tui au 'e ta'efakalao leva, pea 'e faingofua leva 'a e ngāue 'a e tu'utu'uni ko eni ko ē 'e fakatonutonu 'o e konga 12 ko e Fakatonutonu 'o e Tu'utu'uni 16. Ka ko e me'a ia 'oku ou pou pou ai ki he 'Eiki Minisitā, ke'uhí he te nau lava 'o monitoa fakalelei ange.

Ko e me'a ko ē ki he fakamaketí 'oku ou tui pē ki he me'a na'e talamai 'e he Minisitā, me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā, neongo 'oku fakangatangata, ka 'i ai ha taha ia 'e ha'u mo ha totongi mahu'inga, 'oku malava pē ia 'e he Toutai ke 'ave ki ai. 'Oua 'e fakangatangata pē ka koe'uhí ke nau hanga 'o *monitor*, pea ko u tui, foaki pē ha laiseni ia 'e ua 'a 'Eua ke fakalao 'a e ngāue ia 'a 'Eua. Pea kapau 'Eiki Minisitā 'e toe kau he tu'utu'uni ko ení 'a e vahevahe ko ia ki he vaká, mai ha ki'i vaka 'e ua 'a 'Eua. Ke'uhí kapau 'oku lave ki he Tu'utu'uni ko ení, ko 'eku lave'i 'oku fai 'a e feme'a'aki ki ai. Kae tukuatu pē ki he Feitu'ú na. Ko e taimi vahevahe pē pea ke 'oua na'a melemo 'a 'Eua, ke 'oange ha'anau ki'i laiseni ke fakalao 'enau fua mokohunu. 'Oku ou tui pē au ia hangē ko Tongatapu ní, tonu ke kau pē. 'Oku 'ikai tonu ke tau pehē ko e kemipeini pē. Ko e anga ia 'o e fokotu'u atu 'Eiki Sea, ka ko e kole ki he 'Eiki Minisitā, foaki mu'a ha laiseni ma'a 'Eua ke fakalao 'enau fua mokohunu.

Mō'ale Finau : Sea ki'i fakatonutonu pē Sea. Sea, ko e fakatonutonu pē 'aku ki he vaká, 'osi 'i ai 'a e vaka ia 'o 'Eua 'osi 'ave ia he Tokoni. Ko ia 'oku ou pehē Nōpele tau fe'unga ā, ko e ma'u pē ha tau vaka pea tau fe'unga kae tukuange ki he ni'ihí ko ia 'oku te'eki ai ha vaka.

Tokanga ki he fatongia fakakolo 'a e Nōpele

Lord Nuku : Mālō. Kapau ko e 'uhinga ia ke ta'ofi ai 'a e kole 'a 'Euá loto lelei pē 'a 'Eua ia kapau 'oku 'osi mai hanau faingamālie. Ka ko e kole atu pē kapau 'Eiki Minisitā, kapau 'oku to e 'ave ke tolu e vaká to e fakafeta'i pē 'a 'Eua ia ai. Ka ko e kole atu 'Eiki Minisitā, 'oange ha laiseni 'a 'Eua ke fakalao, 'o fakatatau ki he me'a ko eni ko ē 'a e 'Eiki Minisitā Leipá, pea 'oua 'e fakangatangata 'a e totongi ia, kae 'atā pē ia. Ko e ki'i kole atu pē ia.

Ko e me'a pē fakamuimui 'Eiki Sea, na'a ku fie tokoni atu pē ki ai, ke'uhí ko e Tu'utu'uni fakakolo, 'a eni ko ē ki he kolo matātahi. 'I he Lao Pule'anga, 'oku ai e kupu ai 'e 26, 27. Ko e kupu ko ē 'a eni ko ē 26 'oku ne hanga 'o faka...

<008>

Taimi: 1445-1450

Lord Nuku: ... ngofua e Pule Fakavahé pea mo e ‘Ofisakoló ke faitu’utu’uni pea koe’uhī ko e ‘alu ko ē ko ē ki he Kupu 27 ko ‘eku ‘ai pē ko ‘eku ‘eke pē ‘a’aku ia ke mahino ko e Kupu 27 ‘oku ai e tu’utu’uni fakatofi’a koe’uhī he ko e tu’utu’uni ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘a e Nōpelé pē ko ha me’a ‘e taha, faka-Pule’angá he laó neongo e Tu’utu’uni 26 ka ‘oku aofangatuku e 27 ko ‘eku ‘ai pē ‘a’aku ke me’a mai pē ki ai ke ‘uhī ko homau fatongia ko ē ki he ngaahi me’a fakakolo Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai, me’a mai e Minisitā Mo’uí kae toki fakatahataha’i pē Toutai ‘o toki ‘omai fakataha. Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea tapu pea mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā e Hou’eiki e Kōmiti Kakato. Sea ko ‘eku ki’i tokoni pē ‘a’aku ia Sea he ngaahi feme’a’aki ko eni fekau’aki pea mo e kole ko eni ke ki’i faka’atā ‘a e mokohunú. Sea ko u tui ‘oku ‘osi mahino pē ki he Fale ‘Eiki ni ka faifaiangé ‘oku tali he ‘Eiki Minisitā ko e faka’atā ai pē ‘a ‘Eua, ‘a Tongatapu, ‘a Ha’apai, ‘a Vava’u, ‘a Niua ‘i he kole ko ē na’e fakahokó. Ka ‘oku hangē e feme’a’aki ia ‘e si’i, ko e mokohunu lahi taha ‘oku ma’u ko ē ‘i Tonga ni ‘oku ma’u ia ‘i Vava’u, ‘i Vava’u 14.

Sea Kōmiti Kakato: Vava’u 14?

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Ko ‘eku fakamanatu atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Fokotu’u kau kotoa Tonga ni ka tali ke fakangalokuloki tu’utu’uni ki he toutai mokohunu

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ‘I Vava’u 14 pea ‘oku fiefia pē kāingá ke toutai’i e me’a ‘o, ‘omai fakalao fakalelei ki he ngaahi falekai ko eni ‘oku, hangē ko e me’a ‘a e Fakafofonga Fika 12. Faifai pea hoko mai ha, ha fa’ahinga me’a fakanatula ia ‘o ‘osi ‘a māmani ia kuo ‘osi e mokohunu pē ia he ngāue ‘a e kau kaiha’á kae hala ‘a kinautolu ia kuo nau tauhi lao mo faka’ehi’ehi mo feinga hono fakatolonga e mokohunú ke tolonga ka ko ‘eku ki’i fakamanatu pē ‘a’aku ia ka faifaiangé ‘oku laumālie lelei e ‘Eiki Minisitā, kau katoa pē ‘a Tonga ni. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai Minisitā Toutai.

Fakama’ala’ala kau ‘ofisakolo he ngāue kae tokanga’i ngāue ‘e he kōmiti fakakolo

‘Eiki Minisitā Toutai: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea. Ko e, lahilahi ‘aupito e ‘ū me’a ke fai ki ai ha, hano fakama’ala’ala ka ‘oku sai pē kae fai e feinga ke lava atu ha kongā pea toki fai e mālōlō ‘a e Falé. Koe’uhī kapau ‘e, te u kamata’aki pē he ngaahi me’a ko eni ki laló ‘a eni ko ē na’e toki ‘osí he’etau kei manatu’i lelei. Ko e me’a ko eni fekau’aki mo e tu’utu’uni ko eni. Ngaahi tu’utu’uni fakatonutonu ko eni ‘oku fekau’aki ko ia mo e Kōmiti Ngāué ke nau fili ko ia ‘a e kau mēmipá. ‘Oku kei kau pē ‘ofisakoló ia ‘i he mēmipa kā ‘oku nau faka’amú ke tukuange ki he kōmiti ke nau fili pē ‘e kinautolu ko hai ‘oku Sea ko ē he, ‘i he kōmití. Ka ‘oku kei ‘i ai pē ‘a e ‘ofisakoló pau

‘oku ‘i ai ha pule fakavahe ‘oku ‘i ai pē mo ia. Pea ‘oku ‘i ai e fakafofonga e Hou’eiki fafine ‘oku ‘i ai e fakafofonga ‘o e kau toutai. Pea ‘oku fakakau kātoa mai e ngaahi tapa kehekehe koe’uhī ke lava ke palanisi lelei ‘a e fakahoko ko ia ‘o e fatongiá.

Fakafoki vaka tokoni ki Siaina ‘ikai malu fefolau’aki

Ko e fekau’aki ko eni mo e ‘ū vaka siainá na’e ‘omai foki ‘a e vaka ‘e valu pea fute 32 ‘a e vaka ‘e valu ko eni. Vaka ko eni ‘oku ngaohi’aki e *fiber class* pea ko e vakai ko ē hono vakai’i ko eni e ‘ū vaka ko eni na’e fakatokanga’i ai ‘oku ‘i ai ‘a e palopalema ‘i he founa ko ia hono fa’u e ngaahi vaká. Ko e tahá ‘oku fute 32 e lōloá ka ‘oku fu’u fāsi’i pea, ka ‘oku taumu’a foki, na’e ‘omai pē ‘a e ‘ū vaka ia ko eni ko e taumu’á ki Ha’apai. Pea ko e tu’unga ko ia ko e fefolau’aki ki he ‘otu motú pea mo e ngāue’aki ki he toutai ‘oku ‘i ai e tu’unga fakatu’utāmaki. Ko ia na’e fetu’utaki leva ‘a e ‘Amipasitōa Siaina ki Siaina ‘o folau mai ‘a e kau mataotao mei ai ‘o nau ōmai ‘o sivi e ‘ū vaka pea nau pehē ‘oku ‘ikai ke fe’unga ia, fakafoki kātoa pea kuo ‘osi fakafoki eni mahalo ko e ‘aho eni ‘e tolu mei ai kuo ‘osi fakafoki ki Siaina. Pea kuo ‘osi palōmesi mai ‘a e Pule’angá pea mo e *province* ko ia ‘oku nau tokoni mai ko eni ke, ‘e ‘omai e pa’anga ia ke fa’u e ‘ū vaká ‘i Tonga ni kae fa’u ‘o fakatatau ‘a e, ‘a ia ko e fakakiiki ko ē ‘o e lahi mo e lōloa mo e loloto e vaka ‘oku fa’u fakatatau ia ki he, ke mahino ko ē ‘oku hao fe’unga ki he fefolau’aki ‘a e kāingá pea ‘ikai ngata pē ai ...

<009>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Minisitā Toutai: ... ka ko e ngāue’aki ko ē ki he toutai. Ko e ngaahi vaka foki ko eni ko e taumu’á ko e vaka toutai ka ‘oku pau pē foki ke ‘alu fakatolōua pē ongo me’a ko iá ‘e ua ko iá he taimi tatau pē. ‘A ia ko e tu’u ko iá ko e si’isi’i taha pē ko e valu. Ko e sēniti ko ē ‘e ‘omai ‘e lahi ange ia. Pea ko u tui ‘e ‘alu ‘o to e lahi ange e vaká. Pea ‘ikai ke ngata pē ai ka ko e anga e fakakaukau ‘a e motu’a ni ki ai, ko e kamata’anga ia ha polokalama ke to e fa’u e ‘ū vaká ke lahi ange. Ko e kumi e tokoni koe’uhī ke ‘oatu ki he ‘otu motú he ‘oku ‘ikai ko Ha’apai pē kae lava ē kae hoko atu ki ‘Eua pehē foki motú, ‘oku vaka lelei fe’unga mo e ngāue ko ia ke ngāue’aki ki ai. Sai, ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai e ‘ū vaká.

Makatu’unga ta’ofi toutai’i mokohunu mei he lahi toutai ta’efakalao

Ko e ‘alu ko eni ko ē ki he mokohunú. Ko e mokohunú na’e ‘osi tali ke ta’ofi ‘a e toutai ko ia e mokohunú pea na’e fakahū ‘a e fokotu’u ko eni ‘i he 2013 ka na’e toki kāsete’i pē ‘i he 2015 pea toki kamata ai ko ia ‘a e ta’u ko ē 5 ko ē, hono ta’ofi ko ia e toutai. Pea ‘e toki ‘osi ki he 2020. ‘A ia ‘oku lolotonga lele he taimi ni, konga lahi e fakatotolo ko iá he ko e fiema’ú, ko e ta’u ko ē hono 3 ‘e lele ai hono fakatotolo’i ko ia ke ‘ilo’i pē ko e hā e tu’unga ko ia ‘oku ‘i ai e mokohunú. Pea kapau ‘oku ma’u ia ko iá ‘oku lahi fe’unga pē ‘a e mokohunú ke toutai’i ka ‘e fakaava leva ‘a e, faka’atā leva ia ke toutai’i e mokohunú. Pea kapau ‘oku ‘ikai, ‘e tuku atu pē ia ke lava lelei e ta’u ko ē hono 5 koe’uhī kae toki fai, fakahoko hono toutai’i pē ko e to e fakalōloa atu fakatatau pē ki he tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ko ē ‘a e mokohunú. Ka mou mea’i pē ko e tu’unga ko ē na’e ‘i ai ko ia ‘a e toutai mokohunú na’e ‘i he fu’u tu’unga tō lalo ‘aupito ‘aupito koe’uhī ko e lahi ko ia ‘a e toutai ta’efakalao.

‘A ia ko hono ngāue’aki ‘a e naunau uku na’e ‘omai ‘o ‘omai ‘o fūfuu’i holo pē he fanga ki’i ‘otu motu ko ia ‘i Ha’apai, ‘a ē ko ē ‘oku ‘ikai ke nofo’í. Pea toki ‘alu atu pē kau toutai ‘o ngāue’aki. Pea ko e me’a ko ē na’e hokó na’e a’u ki he, ko ‘eku ma’u ki aí ko e mo’ui ‘e 7 na’e mole ‘i hono ngāue’aki ko eni ‘a e me’angāue ko eni ki he toutai ta’efakalaó. Ki he motu’a ni, ‘oku fu’u lahi faufau e toko 7 ia, na’e ‘ikai ke fiema’u, na’a mo e toko tahá na’e ‘ikai ke totonu ia ke ‘i ai me’a pehē ‘e hoko ‘i Tonga ni. Kaekehe, pea ‘oku ‘ikai ke ngata pē ia aí, ‘oku tokolahi ‘a e kakai ‘oku nau lavelavea ka ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo kitautolu ki ai. Te tau toki folau ki he ‘otu motú pea tau toki ‘ilo ai ‘a e fa’ahinga ko ia na’a nau lavelavea koe’uhí ko hono ngāue’aki e me’angāue ko eni ‘oku ‘ikai ke nau ma’u ‘a e ‘ilo fē’unga ke nau ngāue’aki.

Kaekehe, ko e palopalema lahi ko e ‘uhinga ia ko ē na’e ‘ikai ke ngofua ai he Laó ke nau hanga ‘o ngāue’aki ‘a e me’angāue ko eni kae ngāue’aki pē ‘a e uku pē ko e sio’ata pē mo e me’a, ‘o ke uku pē. ‘Oku ‘i he, ‘oku fakangatangata leva ai ‘a e loloto ko ē tahí te te lava ‘o a’u ki ai ‘ete ukú. Koe’uhí kae fakahaofi ‘a e mokohunu lalahí ‘oku nau nofo ange ‘i he lolotó, ‘uhí he ko ‘enau fānau ko ē ‘o foki mai ‘o to e fakatokolahi ‘a e hakaú mo e ngaahi kongá tahi ko iá, mamahá. Kaikehe, ko e me’a na’e hokó, hanga ‘e he fa’ahinga toutai ko eni ‘o nau hanga, mahalo ko e fakalea totonu ki aí, ‘o *vacuum* ‘a e mokohunú he lolotó. Pea ko e me’a ko ē ‘oku hokó he ko e, ko e mokohunú ‘oku ‘ikai ke hangē ko e iká ke nau hola kapau ‘oku uku atu ha taha. ‘Oku nau tokoto pē, ko e ō atu pē ‘o tufi pē. Pea ‘i he’ene pehē ko e tu’unga tō ki lalo ‘aupito ‘aupito.

Ko e lele ko eni ‘a e fakatotoló kuo ‘osi ‘a Ha’apai. Pea ko e fakamatala ko ē ‘oku ‘omai mei he saienisi, ko e me’ a he’eku ‘eke pē kia nautolu ke *brief* mai ‘a e motu’a ni. Ko e tu’unga ko iá ‘oku tō lalo ‘aupito ‘aupito ‘a e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai e mokohunú. Pea ‘oku ‘ikai ke ngata pē aí ka ‘oku to e uesia ‘aupito e ‘ātaquí ko ē ‘oku nau ‘i aí. Pea ‘oku fu’u kehe ‘aupito ‘aupito ia he taimi. Kaekehe, ‘oku lele atu e ngāue ko eni ‘e toki kakato ia ‘i he ta’u ni. Ko ‘ene maau ko iá ko e ola ko ia ‘oe fakatotolo ko iá ‘oku pau pē ke fakahū mai ki he Falé ni.

Fakamahino mahu’inga ‘ai kongá tahi pule’i makehe ‘i tahi

Kā, ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e ‘ū poini ko ia na’e ‘o hake ko ē ‘e he Fakafofonga ko ia mei Ha’apai. Hangē ko eni ko e fakahoko mai ko ē ‘a e a’u atu pē kāingá ia ‘oku tokoto pē ‘a e mokohunu lalahí, pea ue’i pē ki tafa’aki kae hoko pē ‘enau. Ko ‘ene ...

<001>

Taimi: 1455-1500

‘Eiki Minisitā Toutai: ... ne fakamāhino mai ia ‘a e mahu’inga ko ē hono fokotu’u ‘a e kongá tahi pule’i makehe he koe’uhí hangē ko ‘eku fakamatala ‘anenaí ko e tu’u ko ē ki he lolotó na’e ‘i ai ko ē ‘a e mokohunu lalahi ke nau fakafanau ‘o fakatokolahi ko ia ‘a e mokohunú ‘i he ngaahi hakaú mo e ngaahi matātahí ko e mahino ia ko ē ‘oku hoko ko ‘eni. Pea ko e fekau’aki ko ē mo Felemeá na’e fai pē a’u ki Felemea tonu ‘i he taimi ko ia na’e toutai’i ai ko ē mokohunú pea na’e lele lelei ‘aupito ‘a e founga ngaue na’e ngaue’aki ‘e he kolo ko eni. Na’e vahevahe fakakulupu pē ‘a e kau talavou pē ko e kakai tangata ko ē ‘oku ō ko ē ‘o ukú pea nau ‘alu fakataimi pē pea na’e fakahoko pē ki ai he ‘e he kōmití ‘a e ngata’anga ko ē ‘o e lahi te nau to’o mo e me’a ‘o fakatau atu. Pea na’e fakahoko mai ko e meimei ko e kulupu ‘e taha ko e ‘osi ‘enau ngāue pea

fakatau atu e mokohunú. ‘Oku ma’u he ‘e tokotaha ‘a e pa’anga ‘e 300 ko e ki’i pa’anga ia ‘oku ma’u ko ē he uku ko ē meimei ko e pō pē ‘e taha.

Kae kehe ko e anga ko ē me’a ka ‘oku lolotonga lele pē ngaue ‘a e potungāue mo e kōmití pea ko e ngaahi fokotu’utu’u ko ē hangē ko e fokotu’utu’u ko ē mei he Fakafofonga mei Ha’apai ‘oku lelei ‘aupito ‘a e fokotu’u ko iá. Pea ‘e ngaue ‘aonga ‘aki pē ia he ‘e me’á koe’uhí nau ngāue fakataha mo e kōmití ke māhino ‘a e founa lelei taha ko ē ke ngaue’aki aí. He ko e me’a ia ko ē ‘oku fakataumu’a ai ke hoko atu ki hono faama’i e mokohunú koe’uhí he ‘e hao taha pē hono faama’i e mokohunú ‘i he konga tahi pule’i makehé. Koe’uhí pea ‘i he’ene pehē ko iá pea ‘e lele hokohoko pē ‘a hono fakamāketi e mokohunu ia he ‘ikai ke to e ta’ofi ia ha taimi hokohoko atu pē koe’uhí ko e faka’amu ia ko ē ki he kaha’u ko ia ‘o e koló mo e kāinga ‘i he ngaahi kolo matātahí.

Fakatotolo taimi ni ke liliu lao ke ‘alu mafai pule’i konga tahi pule’i makehe ki he kolo

Pea ‘e ‘aonga lahi ‘aupito ia kiate kinautolu ko e taumu’a ko eni ‘o e me’a ko eni ‘oku hoko he taimi ni ‘oku lolotonga fai e ngāue. Ko e fakatotolo ko eni ‘oku lolotonga fai e ngāue ki hono to e liliu e Lao ko ē ki he Toutai. Pea ko e feme’a’aki ko eni ‘o fekau’aki mo e kau *middle man* mo e me’a pehē he ‘ikai ke to e ‘i ai ha me’a pehē ia. Na’e ‘i ai e kautaha mei muli na’a nau a’u mai ‘o fakataha mo e motu’a ni ‘i he uike kuo’osi pea nau fakahoko ange pē kia kinautolu ko e founa ko ia ko ē he kuohilí he ‘ikai ke to e tu’u.

Ko e taumu’a ko eni he taimi ni ‘ave kātoa e mafai ki he kolo matātahí pea ko kinautolu te nau pule’i kakato pea ko e pa’anga ko ē hū mai ‘oku fiema’u ke foki kātoa pē ki ai pea mo e founa ko ē ki hono māketí ‘oku fai mo e ngāue ki ai pea ‘oku pau ke fakakau mo ia ki he laó pea ko ‘ene maau ko ia ‘a e fokotu’utu’u ko ia ‘a e lao fo’ou pau pē ke fakahū mai ‘o kau ki ai mo e taimi ke hoko atu ai hono toutai’i ‘o e mokohunú mo e ngaahi me’a fakaikiiki kātoa ko iá ‘oku pau ke kau kātoa ki ai.

Faka’ohovale ki he kau saienisi ‘a e vave tupu e mokohunu ‘i Tonga ni

Ko e me’a pē ‘e taha ‘oku ou kole ki he Fakafofonga mei Ha’apai mo e kaingá ko u tui ‘oku mou me’a mai pē ki he letiō ‘oku mahino ‘aupito e mahu’inga ‘o e mokohunu ko e ma’u fakapa’anga mei ai. Pa’anga lelei ‘aupito. Ko e fokotu’utu’u ko eni ‘a e potungāue ki hono faama’i ko eni ‘o e mokohunu. Ko e ngāue ko eni ‘oku fakahoko he ‘e he kautaha ko eni ‘oku ngāue fakataha mo e Potungāue Toutai ‘i Sopa ‘oku ‘i ai e faka’ohovale ‘aupito ki he kau saienisi ko eni ‘oku nau fakahoko e ngāué ‘i he vave ‘aupito ‘a e tupu ko ia ‘a e mokohunu ‘i Tonga ní. ‘Osi ko ē hono fakafanau’i ‘oku nau kei iiki pea ko ‘ene taimi ko ē ‘oku tuku ki tahí ko ‘ene tu’u ko ē ‘a Siaina ‘i he’enu hanga ko ē ‘o fakafanau’i heni mo e ngaahi fonua kehe ‘oku ‘alu ia ‘o ta’u ‘e taha pē to e lōloa ange pea toki a’u ki he lahi fe’unga ko ia ‘oku ‘ave ki he māketí. Ko eni talamai ‘ekinautolu ko eni ia ‘oku māhina pē ia ‘e fitu ‘osi a’u ia ki ai ‘a e tu’u ko iá ‘a e tupu. ‘A ia ‘oku mahino kapau ‘oku pehē ‘a Tongatapu ni mahino ‘e to e vave ange ‘a Ha’apai mo Vava’u to e lelei ange ai ‘a e māfana ange ko ia ‘a e tahí pea ko u kole atu pē Sea mahalo kuo hoko ‘a e taimí ka ‘oku, kapau ‘e te u hoko atu pē ‘oku sai pē he ‘oku kei lahi e ngaahi me’a ke fai ki ai ‘a e ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki tau ki’i mālōlō ai tau toki hoko mai.

(Na'e mālōlō e Falé.)

<002>

Taimi: 1515-1520

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakato.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki ...

<004>

Taimi: 1520-1525

Sea Kōmiti Kakato: ...lolotonga me'a 'a e Minisitā Toutai, faingamālie ko eni.

Fu'u sai 'aupito totongi mokohunu lotoloto tola 'Amelika 600 ki he kilo

'Eiki Minisitā Toutai: Fakamālō atu 'Eiki Sea, kae hoko atu mu'a 'a e fakamatala 'oku fakahoko 'e he motu'a ni, 'io ko e fekau'aki ko ia pea mo hono faama'i ko ia 'o e mokohunu, 'oku lele foki 'a e ngāue ko eni 'a e kautaha pea mo e kautaha muli fakataha pea mo e Potungāue, pea 'oku lele lelei 'aupito, pea ko e taumu'a 'Eiki Sea ko hono fakafanau ko ē pea tufa ki he ngaahi konga tahi pule'i makehe, 'o tauhi ia 'e he kāinga pea ko ene a'u ko ē ki he lalahi fe'unga ko ē ki he māketi, pea fakafoki mai leva, fakatau mai pē ki he kautaha, pea mo e Potungāue. Pea 'oku lava leva 'o hū atu ki muli, pea ko e tu'u ko ē 'i he taimi ni ko e 'ilo ko ē ki he totongi ko ia 'i he māketi, ko e kilo ko ia 'e taha 'o e mokohunu 'oku 'ikai ko e ngaahi mokohunu lalahi kalasi lotoloto pē hono lalahi he ko e kalasi foki ia 'oku fiema'u lahi taha 'i he māketi, 'oku fe'unga ia 'a e kilo 'e taha, mokohunu mōmoa, pea mo e tola 'Asitelēlia 'e 600. Pea ko ene tu'u ko ia ko e māketi ia ko ia 'oku fū'u lelei 'aupito 'aupito ki he tu'u ko ē ki he kaha'u, pea ko e founga ngāue ia 'oku fai ko eni 'a e hanga ko eni ki ai, pea 'a ia ko ē 'e to e hoko atu ki Vava'u pea 'e hoko mai ki Ha'apai ke langa ai 'a e fale 'a e me'a ngāue ke lava pē 'o to e fakafanau pē 'a e mokohunu 'i Ha'apai 'o tufa ki he ngaahi konga tahi pule'i makehe pē ko e ngaahi kolo matātahi...

Mo'ale Finau: Sea ka u ki'i fehu'i ange mu'a ki he 'Eiki Minisitā fakamolemole.

'Eiki Minisitā Toutai: Ko ia.

Mo'ale Finau: Minisitā...

Sea Kōmiti Kakato: Fehu'i 'a Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Ko e fakamatala fakatuputupu langi mo'oni 'a e Minisitā 'oku ke 'omai, pea 'oku ou ongo'i 'e au kiate au mei lele hake 'eku mau ō ke ngaahi 'a e mokohunu, 600 'Asitelēlia ki he kilo.

'Eiki Minisitā Toutai: 'Amelika.

Mo'ale Finau: ...ki he kilo...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Amelika.

Tokanga ki ha taimi tēpile 'e ngata ki ai tapui toutai'i mokohunu

Mo'ale Finau: 'Amelika, 'a ia 'oku 'ova ia 'i he *price* ko ē na'a ku ma'u 'e au - 3,000. 'Ikai ko 'eku fehu'i 'Eiki Sea ke fai ki he Minisitā, Minisitā 'oku'i ai ha ki'i taimi tēpile 'Eiki Sea, ko e me'a fakakina mo'oni mea'i 'Eiki Sea na'e 'i ai 'a e fo'i taimi 'e taha na'e tu'uaki mai 'a e mei, talamai 'oku 'i ai 'a e fo'i poloseki ko e mei kehekehe 'e fakaili, pea 'omai mo hono *price*, puli 'a e mei ia 'i he 'aho ni. Minisitā fakamolemole 'oku 'ikai keu hanga 'o fakasi'ia ho'o me'a, 'oku kole atu tau 'ofa mai 'omai angé ha fo'i *time frame* ko e fa'ahinga fakamatala ko ē ko ē 'oku fakatokotoka mai ho'o fakamatala 'Eiki Minisitā 'oku ou manavasi'i te tau 'alu pē ki he mei. Ko ia 'oku ou kole atu 'Eiki Minisitā fakamolemole ki'i fakatoka mai angé ha fo'i *time frame*, kae lava ke fakama'u ki ai homau loto 'e lava pē ke mau foki 'emau fokotu'u, 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Ta'u 'e 20.

'Eiki Minisitā Toutai: Mālō 'aupito fakafofonga. Ko e tu'u ko ē ki he ngāue ko eni ko e māhinga ka tu'u 'e lava atu ai 'a e kulupu ke nau 'a'ahi atu ki Vava'u, ko e kumi eni 'a e kelekele ke langa ai ko ē 'a e me'a ngāue ko eni, pea ko e fakatatau ki he fokotu'utu'u ko ene lava ko ē 'a Vava'u, pea hoko mai leva ki Ha'apai, he 'oku fiema'u 'a e kelekele lahi ke tu'u ai 'a e me'a ngāue ko eni, 'uhi kae lava ke fakahoko 'a e ngāue ko eni. Pea na'e 'i ai 'a e kautaha na'a nau toki a'u mai pē 'o fakahoko mai ki he motu'a ni 'oku nau fie fakahoko 'a e ngāue tatau.

Lord Tu'i'āfitu: Sea...

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā ko e ki'i kole tokoni eni.

Tokanga ke fakangalokuloku tu'utu'uni ki he toutai mokohunu kae mo'ui e Tonga

Lord Tu'i'āfitu: Ko e ki'i ongo'i fakae'iate au pē ia Sea, he 'eku taukei 'i he 'ū me'a fakamāmani lahi, ko e māmani 'i he 'aho ni kuo fonu 'i he fokotu'utu'u mo e tu'utu'uni, 'ikai ke tatali ki ai 'a e mo'ui ia hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Palēmia he fatu 'a e 'Otua 'i he fakatupu. 'Oku tau 'alu eni tautolu hangē ko e liliu ko ē 'a e 'ea, māfana ange 'a e 'ea pea 'oku to e 'alu ange ke fūlutāmakia 'a e tangata ia ki he ngaahi fu'u 'otu tu'utu'uni. 'Alu hake eni mo e kai mo'ui lelei, tau to e fulutāmakia he pule'i miniti 'e 10, kā 'oku te ta'uta'utu pē kita mo loto lelei te te mo'ui lelei pē. Ko e me'a ko eni 'oku kole 'e Ha'apai, he 'ikai 'auha ai 'a e mokohunu ai, māmani ia ko eni 'e fokotu'utu'u pē ia 'e 'osi mo e 'ulu 'akau ko ē vaotā hono pā ...

<005>

Taimi: 1525-1530

Lord Tu'i'āfitu: ..'aki e me'a kuo fokotu'utu'u ki he kaha'ú. Tau molomolo atu he lolotonga ni ka tau 'ilo e kaha'ú. Pea 'oku ou fakamālō au ki he 'ū malu'i ko eni 'oku faí, 'i he ngaahi

fokotu'utu'u fakamāmani lahi, sai pē ia, hangē ko e fa'a me'a 'a e Palēmiá, sai pē, ka ko hotau Tongá, 'a ē 'oku me'a mai ki ai e Fakafofonga 12. Fēfē e peleti 'a e fāmili he 'aho kotoa pē. Te tau tatali ki he fu'u 'otu faama ko eni, mo e fakamāketi, kae mate e kakaí ia, ko e kakai Tonga 'oku Tonga ai 'a e fonuá. Tau fai ha me'a, ki'i fakaavaava kae ki'i mānava 'a e kakaí, 'oua 'e 'ai ke fulutāmakia pea toki hoko mai ia ha taimi ia, 'ikai ha faingamālie e to'utangata ko ē. Tau fa'u pē e Laó, tau tauhi e vā fakamāmanilahí, mo tau sio pē kia tautolu. Mahalo 'oku pehē mo e lotú, Sea. Ko e lotú ko 'ete sio pē kia kitá kuo mahino mai 'a e mama'o meia kitá. Pea 'oku ou kole ki he Minisitā, tau tauhi pē 'etautolu ia 'a e ngaahi fakapotopotó. 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha fonua ia 'i māmani 'e potoange he fakapotopotó, hangē ko e Tongá. Ki'i fo'i piliote ka 'oku nofo he fu'u 'ōseni.

Tau nofo ilifia ki he sūnami, poto pē a Tonga ni ia he sūnami. Toki 'osi atu e fu'u afā, kei mo'ui pē e Tongá. Ko e ki'i me'a ko eni 'oku 'omai 'e he 'Otuá ma'a kitautolú, 'oku 'ilo pē 'e he Tongá 'a e me'a 'oku koví, mo e me'a 'oku leleí, feunga pē mo hotau ki'i Tongá. Ko 'etau fā ko ē ke, kapau ke 'omai a tu'á, fulutāmakia a loto ia. Fu'u lahi ia he'ene ki'i kato ko ē, ko e 'oa ko ē 'oku to'oto'o 'e he Tongá. Ka ko e mo'ui 'a e Tongá ia, ko e 'aho ni pē ia. Ko 'etau lotú pē 'atautolu ia 'oku 'i ai e kaha'ú. Hā pē ia 'i he'etau'ulungaanga faka-Tongá, Sea. Ka fai ha fu'u koniseti he poo ni, pehē atu pē e finemotu'a ia 'o lī kātoa 'ene siliní 'ana. Ko e mo'ui ia 'a e Tongá, 'e kei mo'ui pē ia 'apongipongi. Ka 'oku tau ilifia hangē ko e ngata'anga eni e māmaní, ka to'o ha ki'i kilo e nima, ko e 'osi ia 'a e mo'uí. 'Ikai ke u tui pehē au, Sea, ka 'oku ou tui, sai pē e fokotu'utu'ú, mo 'etau malu'i e me'a kotoa, ka tau sio ki he mahu'inga 'o e mo'ui 'a e tokotaha mo e kakai 'oku nofo 'i ha feitu'u.

'Eiki Minisitā, ko Ha'apai he 'ikai pē to e solova e palopaolema o Ha'apai ia, 'i ha to'utangata mo ha to'utangata. Tau fai ha me'a, kapau 'oku si'i kole mai ke 'ai e ki'i me'a ko ē. Ki'i fakaavaava pē ke nau mānava. Mahalo ko e toenga i Ha'apai, mahalo ko e si'i kakai pē ia 'oku nau nofo aí, pea 'oku nau fiema'u 'enautolu e ki'i sēniti ke nau mānava ai, pea he 'ikai te nau toe fai ai ha hia ia 'o toe kovi ange. Pea ko 'etau ta'ota'ofi ko eni, 'oku ou pehē, ko e fu'u fakalakalaka ko eni ki Tonga ni, mo hotau ki'i toko lahi, pelepelengesi 'aupito. Ko e fu'u 'ilo ko eni kuo ma'u he mala'e akó, ka lele lōua mo e fakapotopotó, mo e toko lahi e fonua ni, 'ikai ke 'i ai ha palopalema ia 'e hoko. Ka 'oku ou pou pou atu, Sea, ki he ki'i me'a 'oku tangi ki ai a Ha'apai 12, pea 'oku ou pou pou atu, 'ave a e vaka e valú ia ma'a Ha'apai, kae toki vakai ā 'a Vava'u ia he ta'u fo'ou he 'oku si'i faka'ofa e fakatangitangi 'a e Fakafofonga. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me'a mai Minisitā.

Kehe 'aupito founa ngāue ki hono faama'i mokohunu

'Eiki Minisitā Toutai: 'Io, mālō 'aupito. 'Io, ko e tu'u ia ko ē ki he kaha'ú, pea ko e mo'oni 'aupito pē 'a e 'Eiki Nopelé, ka ko e manatu'i pē ko e ta'u lahi eni 'etau feohi mo e palopalema ko eni e mokohunú. Pea kuo lahi 'aupito 'aupito 'a e 'ilo ki he tu'unga ko ē 'oku hoko ai 'a e palopalema ko eni, koe'uhí he ko e me'a 'oku tau fiema'ú, koe'uhí ke ma'u ha ma'u'anga mo'ui 'a e kāingá, mo tu'uloa. 'Oku 'ikai ko ha me'a ke 'ohake pē, 'osi pē ha māhina e fīha, pea tau mālōlō ai he ta'u e nima kae toki fai hono toutai'i e mokohunú, mālōlō atu he ta'u e nima pē ko e ta'u e hongofulu. Ko e ngaahi founa ngāue ko eni, ko e lelei tahá eni. Pea ko e tu'u ko ē 'a e 'ōseni he taimi ni mo e tu'unga ko ē 'oku 'i aí, hangē ko ē na'e... ke tau manatu'i ma'u pē 'oku 'alu mei he

liliu 'a e 'eá. Pea ko e anga ko ē 'o e fakafanau 'a e me'a mo'ui ko ení, 'oku faingata'a 'aupito ke hao ...

<006>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Minisitā Toutai : ...'o lahi fe'unga 'i he tahí, koeuhí he ko e tahí 'oku 'atā pē, koe'uhi ko e peaú mo e ngaahi me'a ko ia. Ko hono tukuange mai 'a e fanga ki'i fuá mei he mokohunu fefiné, tukuange mai ē mei he mokohunu tangatá, pea 'oku faingata'a ke fetaulaki, koe'uhi ke lava ke mo'ui. 'o hoko atu e mo'ui ko eni. Kae 'ikai ke ngata pē, ko e fonu 'a e fanga ika mo e me'a mo'ui kehekehe, 'oku nau ma'u mo'ui, mei he fanga ki'i me'a mo'ui iiki ko ení he taimi ko ia 'oku nau kei iiki ai.

Ko e faama ko ení ko e taimi ko ia 'oku fakafanau ai 'a e fo'i mokohunu lalahi 'e uofulu tupu ki he 30, 'oku ma'u mei ai 'o *fertilize* mei ai 'a e ki'i fo'i mokohunu 'e tolu miliona. Pea 'oku 'alu leva 'o hao mei ai, 'a e fakafuofua ki he tolu kilu koe'uhí 'o mo'ui leva ko ia. Ka mou me'a ki ai, 'i he fu'u tangikē eni 'oku malu lelei 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha ika ke toe ō mai 'o ma'u mo'ui mei he fanga ki'i me'a iiki ko eni. 'A ia ko 'enua tupu hake ko iá, pea hiki leva mei ai ki he fo'i tangikē 'o nau ki'i lalahi fe'unga, pea toki tuku ki tahi. Ko e lalahi fe'ungá he kapau 'e 'ave fu'u kei iiki, 'e toe kai pē ia 'e he fanga iká ia 'o 'osi pē ia ai. 'A ia 'oku lalahi fe'unga, pea nau 'alu hake leva ki he lahi fe'unga ko ia 'oku fiema'u 'e he māketí, pea ko e ngāue ko eni 'oku lolotonga lelé, 'oku lolotonga tesi, ko e fakafuofuá ko Siulai 'e 'uluaki 'ave ai 'a e 'uluaki utá ki he māketí ke fai e sio ki ai. Koe'uhi ke 'ilo'i ko iá kae lele e me'á pea 'oku mahino pē ia, 'e ola lelei 'aupito pē 'a e ngāue ia ko eni 'oku fakahokó, he 'oku 'osi fakahoko he ngaahi fonua kehe, ka ko e kau mataotao ko eni 'oku nau ō mai 'o fakahoko e ngāue, 'oku nau anga 'oku nau maheni 'aupito mo e founa ngāue ko iá, ka ko hono 'omai pē eni ke 'omai ke tau ngāue 'aonga 'aki 'i Tongá ni, pea ko Tongá ni pē 'oku 'uluaki kamata ai he Pasifikí. 'Oku ou tui ko 'ene lele lelei 'a e ngāue ko eni 'a Tongá ni, 'e feinga 'e Pasifikí ke nau to e muimui mai pē 'i he founa ko ia.

Kai kehe, ko e me'a ko e me'a ko eni ko ē ki he kilo e 5, 'oua te mou tokanga ki ai he 'oku 'ikai ko ha palopalema ia. 'Oku lolotonga ngāue 'a e Potungāué pea mo e ngaahi kolo matātahí ki he founa totonu taha ko ē ke nau ngāue'aki ki ai. Pea ko e fokotu'u ko eni e lao fo'ou, te ne hanga leva 'o faka'atā ke lava e founa ko iá, 'o ngāue 'a e ngaahi founa ko ia. Pea 'oku fu'u mahu'inga 'aupito ia, koe'uhí ke fakahoko 'a e me'a ko ení, fakatatau ki he femahino'aki ko ia mo e kāingá 'i he ngaahi kolo matātahi. Pea ko e tu'u ko eni mei he kuohilí, lele mai ko iá lele lelei 'aupito. Neongo e lahi 'a e toutai ta'efakalaó, ka na'e 'ikai ke a'u 'a e kau toutai ta'efakalaó ki he ngaahi kongatahi pule'i makehe ko ia 'i he ngaahi kolo matātahí, he 'oku nau 'ilo'i pē me'a 'e hoko kia nautolu kapau 'e ma'u nautolu. 'A ia 'oku malu 'aupito 'aupito, pea ko e me'a pē 'e tahá ko u kole pē ki he ...

Vātau Hui : Sea, kau ki'i fehu'i mu'a ki he 'Eiki Minisitā 'e laumālie ..

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Minisitā 'e tali 'a e fehu'i ko eni Minisitā ki'i fehu'i atu. Me'a mai 17.

Vātau Hui : Tapu mo e Seá mo e Kōmiti Kakato. Sea, ko e fehu'i 'a e motu'á ni, 'oku hā he me'a 'a e 'Eiki Minisitā, 'e fakahoko, ka ko 'eku fehu'i, 'e lava kamata pē he ta'ú ni 'Eiki Minisitā? Pē ko e 'uhingá ko e fakaangaanga ke toki kamata he ta'u fo'ou? Ko e 'uhinga ia e fehu'i 'a e motu'á ni.

'Eiki Minisitā Toutai : Mālō 'aupito, 'io 'oku lolotonga lele ia 'i Sopa 'i 'api Toutai. Ka ko 'eku kole pē ki he kau Fakafofongá, mou fakamolemole kapau 'oku mou faingamālie pea mou me'a ange 'o sio tonu he ngāué hono fakahoko ai. Fu'u..ko e founa ngāué ia 'oku fu'u kehe 'aupito 'aupito 'ene lelé pea 'oku lele lelei 'aupito 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Minisitā, kātaki, ko e fehu'i ko ia 'a 17 ki he kilo 'e 5, 'e kamata hono fakataú he ta'ú ni 'a ia 'oku ke me'a mai ko ē 'oku kei fai hono fokotu'utu'u ?

Tali Pule'anga 'ikai ke ne fakapapau mai 'e lava faka'atā toutai'i mokohunu

'Eiki Minisitā Toutai : 'E 'ikai ke u fakapapau'i atu e kilo 'e 5 kapau 'oku 'i ai ha fokotu'utu'u ia 'a e Kōmiti mo e koló 'oku toe lelei ange. Kuo pau ke muimui ki ai ki he me'a ko ia. Ka kuo pau ke liliu mo e laó, koe'uhi ke hokohoko atu, hono toutai'i ko ia 'o e mokohunu. He ko e tu'u he taimi ní, 'oku 'i ai pē taimi pau 'oku toki toutai'i ai. Koe'uhi ke faka'atā, koe'uhi ke hokohoko. Ko 'ene hokohoko pē ko iá, kuo faingofua 'aupito 'aupito,

Sea Kōmiti Kakato : Minisitā, ko e tali tokoni ena he ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'E lava ke u tokoni atu kātaki..

<008>

Taimi: 1535-1540

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā *Trade*. Te ke tali 'ene tokoni?

Feinga Potungāue Toutai ke fakatolonga mokohunu ko e ma'u'anga mo'ui

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Eiki Sea ko u fie tokoni atu ki he palopalema ko eni 'oku hanga 'e he Minisitā Toutai 'o feinga ke solová. Tau fakatātā pē eni, ka tau fakaava e mokohunu he 'aho ni 'i he founa na'a ne fakatupu e palopalemá, 'ikai lava ha māhina 'e ono ta'e'aonga e mokohunu. Ko e fo'i mo'oni ia. Ko e fokotu'utu'u ko eni 'oku ne faí ki he kau mulí 'osi tangutu heni e toko 20, 40, 60 he 'oku nau fai e me'a ko eni he Pasifiki kotokotoa. Ko e fo'i palopalemá ko 'etau hanga ko ē 'o tuku ange e laisení ki he kau *middleman* pea nau hanga 'o 'a'au kotokotoa e siliní 'o 'ave ki mulí. 'A ia kapau te tau to e fai e fo'i founa tatau ko e fakaava pē 'aho ni, māhina pē 'e fiha to e ta'e'aonga. Ko e me'a ko ē 'oku hanga 'e he Minisitā 'o fakahoko he taimi ni ke 'oatu pea kapau 'e hala Minisitā pea ke fakatonutonu mai, ke 'oatu e mafai kiate kimoutolu ke mou fatu ha founa ke mou ma'u pē sēnití tokoni atu e Pule'angá kiate kimoutolu pea ko e vave ange ho'omou fakahoko e me'a ko iá ko e vave ange ia fakahoko e fo'i ngāué, 'oku ne poupou ia ki ho'omou fokotu'ú ka ko e kole atu ke 'oatu 'a e ngaahi founa ko 'eni pē ko e hā e me'a te mou, te tau fetokoni'aki ai ke feinga'i he ko e feinga ko ē 'a'ana mo e Pule'angá ke ma'u kotoa he kau toutai

e sēnití. Pea lava ‘o hokohoko atu ki he to’utangata pea to’utangata. Ko e fo’i palopalema ko ē na’e tupu ai ‘o tāpuni ai na’e makatu’unga ia he founa na’e fokotu’utu’u’aki ‘a hono founa hono fakahoko e ngāué. Ko ‘eku ki’i tokoni atu pē ia kātaki ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Toutai: Mālō ‘aupito. ‘Io sai pē ka u hoko atu ‘Eiki Sea. ‘Io ‘oku mahu’inga ‘aupito hono, ‘a e pou pou ko eni ‘oku ‘ohake ‘e he Minisitā. Pea, ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ta’eveiveiua ‘e ngāue lelei ‘aupito ‘a e founa ko eni. Pea ko e ki’i pou pou pē ki he Fakafofonga mei Niuá. Na’e lava ange ‘a e kautaha mei muli ko ‘enau fie fakahoko e ngāue tatau ko e langa ‘a e me’angāue fakafanau ‘o e mokohunú. Pea nau fakahoko ange ki ai, ‘a Niuatoputapu. Pea ‘oku kau ia ‘i he ‘otu motu ‘oku fu’u lelei ‘aupito ‘aupito koe’uhī pea nau fakahoko pē ki ai ‘a e fakaikiiki e me’a kotokotoa pē ‘uhī kapau ‘oku nau fiema’u pea nau lava ki ai ‘o sio ki ai ‘uhī ke mahino ‘uhī he ‘e fu’u, ‘e ola lelei ‘aupito ‘aupito kapau ‘oku nau lotomāfana ki ai ke fakahoko e me’a ko ia. Ko e me’a pē ‘e tahá ki Niuá mahalo pē ne ngalo he Fakafofongá ke fakahoko hake ko e mīsini ‘aisi ‘a Niuá kuo ‘osi ‘ave. Mahalo ‘oku lolotonga ngāue e tamaiki ke fokotu’u e mīsini ‘aisi ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai angé ‘e 17.

Vātau Hui: Sea ki’i tokoni atu ai pē Sea. Sea ko u fiefia lahi ‘i he me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā pea ko u fakamālō lahi ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e Toutai ‘oku hanga ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘o fakatokanga’ia mautolu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Vātau Hui: Ko eni kuo mahino eni ‘oku ‘ave, ‘e ‘ave faama mokohunú ke fokotu’u ‘ia mautolu ‘i Niuatoputapu.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ai e ‘aisi ‘oku paú.

Vātau Hui: ‘E Sea, ko e kau eni he ongoongo fakafiefia taha ma’a e kāingá. Ko eni ‘oku hangē ko e me’a ko ē na’e me’a’aki ‘e he ‘Eiki Minisitā ko u lele atu he folau atu ‘a e vaka tahí he uike kuo ‘osí kuo tu’u mai e fu’u ‘aisi ‘i tahi. Pea ko ‘eku fehu’i atu ki he ‘ofisá, ko e hā eni? Talamai he ‘Ofisá ko e, kuo laumālie e ‘Eiki Minisitā ke ‘oange fu’u ‘aisi mo e mīsini tā poloká ke fokotu’u ‘i Niuatoputapu. Ko e fakafiefiá Sea he ko ‘ene ‘osi ko ia to e foki mai ‘alu atu e vaka hokó ‘alu ki Niuafó’ou. Mīsini tā poloka ‘e ua. Taha ki Niuatoputapu, taha ki Niuafó’ou. Pea ko u fiefia lahi Sea pea ko u fakafofonga atu ‘Eiki Minisitā fakatauange ke kau mai ‘a langi he fakahoko fatongia ‘a e Feitu’u na. Mau kau fakataha mo e kāingá mo e ongo kāingá, kāingá ‘o Fusitu’á mo e kāinga ko ia ‘o Mā’atú, fakamālō lahi atu koe’uhī ko e tokonaki me’a lelei ‘o lavengamonū ai ‘a e kāinga ko ia ‘a kimautolu mei Tokelau Mama’ó. Ko ia pē Sea ‘a e ki’i fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 17 ta ko e me’a ia na’e tonu ke ‘uluaki fakahokó e fakamālō.

'Eiki Minisitā Toutai: Mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai e Minisitā.

'Eiki Minisitā Toutai: Ki he Fakafofongá, 'io pea 'oku sai 'oku 'ikai ngata 'i he fokotu'u pē 'aisí 'oku fokotu'u mo e 'ofisi he 'oku 'i ai e 'ofisa ki ai pea 'e tatau pē pea mo e Niuafu'ou 'uhiā ke ngāue vāvāofi Potungāué.

Vātau Hui: Sea, ki'i kataki pē Sea ka u ki'i, ka u ki'i 'oatu ai pē mu'a mo e ki'i fokotu'u ki he 'Eiki Minisitā ...

Sea Kōmiti Kakato: 17 ko ho'o tokoni pē ko ho'o fehu'i?

Vātau Hui: Ko 'eku tokoni, tokoni Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Vātau Hui: 'E 'Eiki Minisitā fakamolemole kae hao, 'oatu ai pē 'a e ki'i fokotu'u ko eni, 'oku te'eki ke 'i ai ha ...

<009>

Taimi: 1540-1545

Vātau Hui: .. ha 'ofisa ia 'i Niuafu'ou. Ko u kole atu 'Eiki Minisitā, 'ai ai leva ke kau ai pē mo e 'ofisá, fokotu'u fakataha mo 'emau 'aisí ke fili pē ha ki'i motu'a mei Niuafu'ou ke ne si'i tokanga'i ai pē pea tokangaekina e toutai ko ē 'a e kāingá. Fakamālō atu he tali lelei e fokotu'u 'a e motu'a ni Minisitā mālō.

'Eiki Minisitā Toutai: 'Io, mālō 'aupito 'e Fakafofonga. Mālō 'aupito Sea. 'Io, 'oku pau ke 'i ai e 'ofisa ki Niuafu'ou,

Sea Kōmiti Kakato: 'Ai ai leva Niua ke maau.

'Eiki Minisitā Toutai: .. koe'uhiā ke tokanga'i e me'angāué pea hokohoko atu e ngāue fakataha pea mo e kāingá. Ko e, Sea 'oku toe pē fanga ki'i me'a iiki pē. Ko e fakama'ala'ala 'ata'atā pē ia.

Fakama'ala'ala he 8 mano fiema'u ke fakahoko'aki ngata'anga konga tahi pule'i makehe

Ko e fekau'aki pea mo e pa'anga ko ia 'e valu mano (80,000) na'a ku lave ki ai kimu'a 'oku 'ave ko ē ki he me'á, 'oku 'uhinga pehē ni ia 'a e pa'anga ko eni ki he ngaahi ngāue ko ē ki hono fokotu'u 'o e konga tahi pule'i makehe fo'ou. 'A ia ko e fakamole lahi 'aupito 'oku fiema'ú he 'oku pau ke 'i ai e 'ū poe ki hono maaka'i'aki 'a e ngata'anga ko ia 'o e konga tahí. Pea 'ikai ngata pē 'oku pau ke, 'a ia 'oku 'i ai hono ngaahi naunau 'oku 'alu fakataha mo ia. Pea mo e kau ngāue ko ē 'oku nau fakahoko e ngāué 'oku, ko e ngāue lahi. Pea mo e ngāue fakataha mo e koló 'uhi ke fokotu'u ko ia e kōmití mo e ngaahi me'a ko iá, mo ha to e, mo e to e ngaahi ngāue makehe pē 'oku fekau'aki ko ia mo e me'a. Kaekehe, ko e me'a 'oku fakafiefiá koe'uhí ko e fie ala mai 'a e

ngaahi kautaha tokoní ‘o tokoni koe’uhí ko e ola lelei ko ia ‘a e ngāue ko ia ‘oku hoko ‘i Tonga ní pea ‘oku nau fie tokoni ai. ‘Oku ‘ikai ke ngata pē ‘i hono tokoni’i ko ia ‘a e ngāue ki he kongā tahi pule’i makehé ka ‘oku nau to e tokoni ki he ngaahi tafa’aki kehekehe hangē ko ia ko Ovaka ‘i Vava’ú ‘oku nau tokoni ki he Hou’eiki fafiné ‘i he tō ko ia e lo’akaú mo e ngaahi me’a ko iá. Pea na’e langa honau holo mo e ngaahi me’a pē. ‘Oku ‘i ai ‘enau fekau’aki fakataha pea ‘oku ne hanga he ‘e ngāue ko ení ‘o fusi mai ‘a e tokoní ‘o tokoni’i ‘aupito ‘a e kāingá koe’uhí ke fakalalakaka e anga e mo’ui faka’aho ko ia ‘a e ngaahi fāmili kotokotoa pē. Ko e ki’i me’a ia ko ē ‘e Sea ‘oku fakahoko atú. Pea hangē kiate au ko e mahalo ko ‘ene lava ia ‘a e ngaahi fanga ki’i me’a ko ia na’e tuku mai ki he motu’a ni. Ka ‘oku, ko u fokotu’u atu ai pē ke tali ange mu’a e Lao ko ení.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai Nōpele ‘Eua.

Fehu’ia ha laiseni ki hono faama’i mokohunu

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ko ‘eku ki’i kole pē ‘aku ia ki he ‘Eiki Minisitā ke ne fakapapau’i mai mu’a pē ‘e to e lava mu’a ‘o ma’u ha laiseni. He ko u lave’i ‘Eiki Sea ‘oku, ko e laiseni faamá ‘oku ne lava pē ‘o fua. Ka koe’uhí ko e me’a ko ení ‘oku tokanga mai ki ai ‘a Ha’apai pē ‘e lava ke ‘ange fo’i faingamālie ko iá ki Ha’apai ke nau lava ‘o fua ‘enau kilo ‘e 5 kae muimui’i pē ia he ‘e Minisitā pea mo e totongí. Ka ko e ‘uhingá pē ‘aku ko e, ke lava ‘enau kilo ‘e 5 ‘uhí ko e ngalingali ko e fiema’u vivili eni ia ‘a e kakai ‘a e fonuá. Ka ko e ‘uhingá pē ki Ha’apai he ko e kolé mei Ha’apai ke lava ke ‘oange ha’anau ki’i laiseni ke nau, kae muimui’i pē ‘e moutolu kae lava ‘ene kilo ‘e 5 ko ení ‘oku fiema’ú ka mau toki hokohoko atu mautolu ‘amui.

‘Eiki Minisitā Toutai: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea. Fakamālō ki he ‘Eiki Nōpelé. Ko e me’a ko ē ‘a e fai ‘a e ngāue ki ai he ko ení kuo ‘osi fokotu’u mai ki he Falé. Pea ‘e fai e ngāue ki ai ‘a e potungāué. Kā ko hono mo’oní hangē ko ‘eku lau ‘anenaí kuo pau ke ‘i ai e Lao koe’uhí kae faka’atā ‘a e me’a ko iá. Pea mo e me’a ‘e tahá kuo pau ke fai e fetu’utaki ia mo e ngaahi kolo matātahí koe’uhí ke fai e femahino’aki ki he founga ko iá. Pea kapau ko honau lotó pē ia pea hoko atu e ngāue ‘oku ‘ikai ke u tui au ‘e faingata’a.

Mo’ale Finau: Ki’i tokoni atu pē Sea ki he ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai 12.

Mo’ale Finau: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Ko u tui au ia ko e me’a ko ení ‘e fall in pē he regulation, ‘i he Fokotu’u Tu’utu’uni. ‘A ia ko u tui au ia ‘oku ‘i ai pē ‘a e mafai ia e Minisitā ia ke ne hanga ‘o fakalahi ‘a e Tu’utu’uni ke fai e me’a ko ení. Ka ko u ki’i tokanga ki ai ‘e Hou’eiki Pule’anga. Mahino kiate au ‘a e kautaha ko ení ‘a e Minisitā ‘oku nau fai e faamá, mahino ‘aupito ‘aupito. ‘Oku kei tuku pē ‘eku fakakauká,

Lord Nuku: Fakafofonga, ‘e lava pē ke u ki’i tokoni atu.

Mo’ale Finau: ‘Io.

Lord Nuku: Ko ‘eku ki’i tokoni pē ‘a’aku ‘Eiki Sea koe’uhí ko e ‘ēlia ko eni ko ē ‘oku ‘ai ko ē ‘o fakatāpuí. ‘Oku ‘i ai e fu’u ‘ēlia lahi faka’uli’ulia ia ‘oku toe ‘i tu’a ai, ‘oku ‘ikai ke kau ia ‘i he tu’utu’uni ko eni ko ē ‘o e SMA. Ka ko e ‘uhinga ‘eku kolé na’a, ko e kole pē ia, ko e tokoní atu pē ia he ‘oku lahi e ‘ēliá. Ka ‘oku hangē ‘e ngali pule’i he ‘e ‘ū kolo matātahí fakakātoa e ‘ēlia fakalukufua ‘o Ha’apai. Ko e ‘uhinga pē ia ‘eku ki’i tokoni atu Sea.

<001>

Taimi: 1545-1550

Mo’ale Finau: ... mahalo ko e laumālie tatau pē ia ko u ma’ú ‘Eiki Sea. Ko e ‘uhingá ko Ha’apai hangē ko Nōmuka, Ha’afeva ko Kotu. Ko e *population* ko ē ‘o Ha’apai fanga ki’i ‘otu motú ‘oku toe si’i pē ia ‘i ai. Tau pehē ko Felemea mahalo na ki’i fāmili kuo a’u ‘o 25 ‘a ia ko e fo’i *household* ia ‘e 25. Ko e me’a ko ē ‘oku toka he’eku fakakaukaú ‘Eiki Sea ‘oku pehē ni. Ki’i hanga angé ‘e he Pule’anga ‘o e ‘aho ni ‘o ‘ai angé ha fo’i me’a ‘e taha hangē ko ‘ení. Pea ko u, ‘oku ou ‘ilo’i pē au ‘oku fanongo mai e kakai ‘o Tongatapu ní mo Vava’ú. Māhino kia nautolu ia anga ‘etau, ‘a e anga ko ē ‘o e ma’u’anga mo’uí. ‘Oku lahi tahá pē ‘a Tongatapu ni hoko ‘a Vava’u. Ko e ‘alu ko ē ki he fanga ki’i motú ‘oku nau ngāue mālohi ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ke, ha *source* ke ‘omai. Pehē ange mai na’e kei fai ha ngaahi niu ō pē ‘o ngaahi niu. Sea na’a tau ako pē tautolu ‘i Ha’apai he ngaahi niú.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Ke faitu’utu’uni e Pule’angá ki he toutai mokohunu

Mo’ale Finau: Kae ‘alu pē ‘etau matu’á ‘o ngaahi niu ka na’e ‘i ai e fo’i niu pea na’e ‘i ai mo e māketi. ‘Aho ni 2013 tāpuni e mokohunú ta’u eni ‘e fā. ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘a e taimi kuo pau ke faifai tu’utu’uni e takí ‘i he faingata’a. ‘Oku ‘i ai e taimi pehē pea ko e taimi ia ko ē ‘oku ‘ilo ai e ‘eiki vaka ko ē ‘oku, ‘eiki vaka ko ē ‘oku kaivaí ē. Te u ‘oatu e fanga ki’i fakatātā ‘Eiki Sea. ‘I ‘Amelika na’e tu’utu’uni ke ‘oua te nau to’o ‘enau loló mo e me’a ko iá. Faitu’utu’uni pē palesitení ia. Talamai ‘e ia ko e me’a eni ‘e sai ki he kakaí. Tāpuni ‘i he ta’u ‘e fā ko e to e hā ha me’a ‘oku to e tali ha māhina ‘e nima ke nima e māhina ke nima e ta’ú. Faitu’utu’uni he ko e me’a ia ko ē ‘oku fiema’u he kakai ko ení ke tau ōmai ‘o faitu’utu’uni he ngaahi taimi faingata’a pehē. Ko e kau saienisí talamai ko e hā mo e hā pehē mai pē he palesitení ia ‘ikai mou ō moutolu ki hē ‘o saienisi ‘ave me’a ko ē pea ‘ave pē ia. ‘Oku pehē faitu’utu’uni ia ‘a e takí pea ka ‘alu ‘o mate ai pea mate ai. Kuo pau ke tau *make* ‘etau *decision*. Ko ia ai ‘e ‘Eiki Minisitā faka’apa’apa lahi au ki he saienisi mo e fakamatala foki Sea ‘anenai na’e pehē tau pehē kapau te tau ‘ai ‘o *ratio*. 2013 na’e fo’i mokohunu ‘e ono ha’u e saienisi he taimi ni ‘oku holo ia ‘o tolu.

Sea Kōmiti Kakato: Holo ‘o tolu ko e savea ia he māhina kuo’osi.

Mo’ale Finau: Ko ‘etau ‘alu ia ko ē ki he savea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e *network* he fonua ko ení. Pea he ‘ikai ‘osi e *network* ko ia kae ‘oleva ‘oku loto to’a fe’unga e takí ke ne hanga ‘o mio’i e *network* ke ‘alu ki ha hala ‘oku totonu ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ke hala ‘eku fakamalanga ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e ni’ihi ‘oku *involve* he mokohunu mei loto. Pea ‘e fēfē? Te tau hanga ‘o tautea’i e kakai ‘oku *innocent* hamu ‘enau haká mei ‘api kae fakafonu pē mokohunú ia ‘o ‘alu ia ki he feitu’u kehe pea talamai kia tautolu ia ke tali ke ta’u ‘e nima. Faitu’utu’uni ta’u ‘e fā. Ko e hā hono kovi, ‘ikai hano kovi ‘ona.

‘Eiki Palēmia: ‘Oleva.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Palēmia.

Tui Palēmia ‘ikai mate Ha’apai he ‘ikai tali Pule’anga fakangalokuloku lao mokohunu

‘Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu’ú na Sea kae ‘uma’ā e toenga e Hou’eiki. Hou’eiki ‘oku mou fanongo ki he me’a ko eni ‘oku ‘omai mei he Fakafofonga Ha’apai mo e ni’ihi mei he Hou’eiki Nōpele pea ko eni ‘oku ‘oatu ‘e he taha e Hou’eiki Minisitā na’e ‘oange ki ai ke ne faka, tokanga’i e tafā’aki ko ení ‘a ‘ene talí. Ko u ongo’i ko u faingata’a’ia au he taimi ni he’eku fanongo ke fai ha tu’utu’uní. Hou’eiki mou fanongo ko u faka’amu ke fanongo mai ‘a Ha’apai ki heni. Toe koā e ta’u ‘e fiha? Ua? Toe ta’u ‘e ua. Ko u tui he ‘ikai ke mate ‘a Ha’apai he ta’u ‘e ua ko ení. Ko e me’a ko u hoha’a ki ai he pehē ko ē ‘oku nau fu’u faingata’a’ia lahi faka’uli’ulia. ‘Oku kātaki fakamolemole ‘oku ‘ikai ko ha’aku feinga eni ke u hanga ‘o ...

Lord Tu’i’āfitu: Sea ki’i fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Palēmia.

Lord Tu’i’āfitu: Fakatonutonu Sea mahalo ‘e to e mo’ui lelei ange ‘a Ha’apai ia he ta’u ‘e ua ko ení hangē ko e me’a ‘a e Palēmiá ka ta’ofi e ta’u ‘e ua ko eni Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Nōpele.

‘Eiki Palēmia: ‘E ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko u hoha’a ki ai pē ‘oku, ko e hā e tu’unga ‘oku ‘i ai totonu ‘oku ‘i ai e kainga Ha’apai. Me’a ní ka ‘ikai ke faka, tali e me’á te nau, ko e hā e me’a ‘e hoko kia nautolu? Ko e me’a ia ko u hoha’a ki ai.

Lord Nuku: Sea kātaki pē ‘Eiki Palēmia ‘e lava pē ke u ki’i tokoni atu nounou pē. Ko e ‘uhinga pē ‘eku fakakaukau ke u ki’i tokoni atú he ‘ikai mate ‘a Ha’apai ia ka ‘oku fiema’u, ma’u ha ki’i ma’u’anga mo’ui ke mea’i pē.

‘Eiki Palēmia: Mahino ia kiate au.

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga pē ia pea ‘oku lolotonga ngofua pē ‘a e laiseni ...

<002>

Taimi: 1550-1555

Lord Nuku: ... faama ia ke 'ave e mokohunú 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'Oku māhino pē kiate au e me'a ko ená ia 'oku 'ikai ke ta'emahino kiate au ka ko u tokanga ki he me'a 'oku nofo ai 'a e Minisitā ko ení. 'Oku ou faingata'a'ia lahi 'aupito he tu'unga 'oku 'i ai. He na'a ku pehē 'e au ia 'e fai atu e me'a pea pehē mai fai mo pehē mai 'io fai ha tu'utu'uni ka ko eni ia 'oku tu'uma'u. 'Oku ou 'ikai ke u lotu ke fai ha tu'utu'uni kapau 'oku tu'uma'u e Minisitā 'i he me'a 'oku tu'u aí. 'E Hou'eiki ko e anga ko ē 'etau ako mei he māmani lahi mei he sivilaise 'a māmani ko u fakatātā'aki 'a Nu'usila. Neongo e lahi 'a e iká ka ko 'ene pehē atu 'a Nu'usila tapu 'oua na'a mou to e ala 'o laka ha mata'iika 'e fiha. Ka ma'u koe 'e 'ave vaka 'ave mo e me'alele. Mou sio ki he mamafa 'o e me'a ko ení 'a e *conservation*. Tonga 'oku mahu pē fonuá pea 'oku lahi pē mo e iká ia ka 'oku hanga 'e Nu'usila 'ai e fo'i tu'utu'uni fefeka. Ko koe te ke to e fakalaka he mata'iika 'e fiha mo e lahi e *size* te mau puke ho vaka 'o fakatau atu puke mo ho'o kā. Ko e mamafa ia 'o e me'a ko ení.

Lord Nuku: 'Eiki Sea kātaki pē 'Eiki Palēmia. Ko e kole maí ko e ki'i kilo pē 'e nima kilo pē 'e nima. 'Ikai ke 'uhinga ia ke faka'atā fakaluku, kilo pē 'e nima nima ki he fāmili.

'Eiki Palēmia: Mālō.

Lord Nuku: Ko 'eku, ko e fakamanatu atu pē mea'i pē he Feitu'ú na.

'Eiki Palēmia: Ko e *population* 'o Ha'apai 6000 mahalo 'ikai ke u ma'u ki ai. Ko Kolomotu'a 'oku 10,000 tupu 13,000 'a Kolomotu'a pē taha. Tokolahi ange 'a Kolomotu'a pē 'e taha 'i Vava'u mo Ha'apai toki fakatonutonu mai ka ko e anga ia 'eku ma'u ki he sitētisitika.

Lord Tu'ilakepa: Sea. 'E lava pē 'Eiki Palēmia ke u tokoni ki he Feitu'u na.

Sea Kōmiti Kakato: Kole tokoni eni 'Eiki Palēmia.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ke, fakamolemole pē Feitu'ú na he 'ikai ke tau fakatatau tautolu ki Nu'usila lahi ange pē pa'anga 'oku ma'u 'e Nu'usila. Ko hotau fonua ni ke 'osi me'a mai ko e mālō pē ma'u e seniti. Ko 'emau si'i feinga atu mautolu mei motu ke mau, 'i ai ha ki'i me'i mei kelevi hūfanga he fakatapu 'i he fonua ni ke si'i lave ai e kakai e fonua.

'Eiki Palēmia: Ko u kole atu ke tukuange mu'a mei 'osi au ia.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ko e 'oatu pē ki he Feitu'ú na ko e 'uhinga 'oku hangē 'oku pehē he Feitu'ú na 'oku, ko Vava'u ia 'oku 10,000 tupu 'a Vava'u ia ke ke mea'i.

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea.

Lord Tu'ilakepa: Ko ...

'Eiki Palēmia: 'Oku 'i ai hoku kainga 'i motu.

Lord Tu'ilakepa: Tokolahi 'a 'Eua 'i Ha'apai he taimi ni.

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko au, me'a mai.

'Eiki Palēmia: Ko 'eku nofo ko ení 'oku 'i ai hoku kainga 'i motu pea 'oku 'i ai mo e si'i kau toutai ai. Ko u tui kātoa e 'otu motu Ha'apai 'oku 'i ai pē 'enau kakai. Pea ko u kole fakamolemole ki he kakai 'o Ha'apai kapau 'oku mou fanongo mai ki he lea ko eni 'oku ou faí. 'Oku ou tokanga ki he tu'uma'u 'a e Minisitā ko eni. Nau fakakaukau ke fai mo pehē mai 'atu ā e me'a ka tau nounou. Ko 'ene tu'uma'u 'oku ou mahu'inga'ia ai.

Lord Tu'ilakepa: Sea fakamolemole pē ka u tokoni.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni Palēmia.

Lord Tu'ilakepa: Sai pē ka u tokoni atu pē ki he Feitu'ú na. Mo'oni 'aupito pē me'a 'oku mahu'inga'ia e Feitu'ú na. Hā e me'a na'e 'ikai ke mou 'ave e fu'u faama mokohunú 'o fokotu'u 'i me'a 'i Ha'apai 'i he fu'u *project* ko ia na'e 'omai he kautaha Siaina na'e tonu ke mou 'ave 'o fokotu'u 'i Ha'apai pea 'oange ma'a Ha'apai e *project* ko iá kae 'ave 'o fokotu'u 'i Sopa. Ko u 'osi lele 'o sio he fu'u *project* ko iá fu'u me'a lahi faufau. Pau na'e 'ave ki Ha'apai pea 'ikai ke to e hoha'a 'a Ha'apai ia. Tu'uma'u e Minisitā mou ki'i vahevahe ha me'a kia mautolu ki motu he 'oku mau faka'ofa e 'otu motú. Hū ange ki'i fakamānava'i pē mokohunu kae lava feau e fiema'u e kakaí.

'Eiki Palēmia: Sea.

Lord Tu'ilakepa: Te mou 'ilo pē moutolu he ngaahi me'a lelei kotoa pē he fonua ni kae si'i fēfē mautolu mei 'otu motu.

'Eiki Palēmia: 'E, 'oku 'ikai ko koe pē 'oku ke mahino kia koe e 'otu motú. Na'a tau tupu kātoa 'i motu.

Lord Tu'ilakepa: Mo'oni ka 'oku fu'u fuoloa ho me'a 'i Tonga ni. Kehe 'aupito e taimi ni ia. 'Oku ke mea'i 'emau vivili ke mau lave he 'uhilá mou vahevahe pē moutolu e pou heni faka'ofa e kakaí ia 'i motu.

'Eiki Palēmia: Mahino pē kiate au.

Lord Tu'ilakepa: Mau fiema'u e maama tatau 'oku mou ma'u.

'Eiki Palēmia: Pea ko u kole ki he Minisitā ...

Sea Kōmiti Kakato: 'E ...

Lord Tu'ilakepa: 'I ai e ngaahi fu'u fa'itoka 'i Kolomotu'a ko hono 'ave 'o tu'u he mala'e ke maama ai ke 'uma'aki. 'Ikai ke si'i 'oange ki he 'otu motu. Ko u lue mei fē koā pea mei 'Uiha ka hoko mai ko ē mei ai ...

Sea Kōmiti Kakato: Felemea.

Lord Tu'ilakepa: Felemea ki 'Uiha ko u lau e maama ko iá. Lue tokotaha he po'uli. Faka'ofa 'oku mate e maama mahalo 'e nima.

'Eiki Palēmia: Sea.

Lord Tu'ilakepa: Ke me'a ki he me'a 'oku mau feinga atu ki ai mo 'emau kole pē pou pou mautolu ki he fo'i nima pē. Ko ho mou to e tu'uma'u he 'oku ...

'Eiki Palēmia: Mālō 'aupito ...

Lord Tu'ilakepa: Mou kau he me'a 'a Sīhova fakamolemole atu ki he Feitu'ú na.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'E 'Eiki Sea 'oku mou fanongo ki he ...

<002>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Palēmia: ... me'a ko eni 'oku ou 'oatu ko ē, pea ko u kole fakamolemole atu ki he kau Fakafofonga na'a pehē ko u hanga 'o fakafepaki'i moutolu, 'oku ou mahino lelei kiate au tautaufito ki he malanga ko ia 'oku fai 'e he Fakafofonga fika 12 'o Ha'apai, 'oku mahino ki he motu'a ni kae, ka ko u ongo'i lahi 'aupito 'aupito 'a e me'a 'oku hoko he 'aho ni, na'a pehē 'oku tau fakafepaki, Ka 'oku, na'a mau tukuange ki he 'Eiki Minisitā ke fai 'ene fakapotopoto taha pea na'a ku fakakaukau au ke fai mo pehē mai 'io, kā tau tuku ka tau mahino. Ko eni 'oku kei tu'uma'u pē ia 'o a'u ki he taimi ni. Pea 'oku ou fakahā atu kia kimoutolu 'oku ou faingata'a'ia ai.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Palēmia, ko e ki'i fakamahino atu pē 'uhinga ko ē 'a 12, ko e 'uhinga 'a 12 na'e fo'i mokohunu 'e ono he 2013, 'i he savea ko eni'i he māhina kuo 'osi fo'i mokohunu pē 'e tolu, 'oku 'ikai ke *make sense* 'e tapu 'i he fo'i ta'u ko ia, kae talamai pē ia 'oku kei kovi ia. Ko 'eku fakahoko atu ia e me'a ko ē na'e 'omai 'i he savea he Minisitā.

'Eiki Palēmia: Kae kehe ko e anga ia ho'o lau kā ko 'eku, 'ikai ke 'i ai ha'aku to e 'ilo 'aku ia ki ai, ko u tokanga pē ki he 'Eiki Minisitā ke mau to e ki'i foki angé pē 'oku to e 'i ai ha'ane to e me'a ke fai mo tau foki mai 'apongipongi 'o 'oatu ha ...

Lord Tu'ilakepa: Sea, pē ka u ki'i lave ko 'eku ki'i tokoni pē ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ou pehē me'a mālie ko u hanga 'o fakatokanga'i he 'otu motu. Tā e lotu 'i he pongipongi Sāpate, tā e lotu 'i he pongipongi Pulelulu, tā e lotú he pongipongi Falaite, pea 'oku ō leva e kakai he 'otu motu ki he lotu Sāpate 'a ia 'oku kau pē 'a Tonga ni a ai, kā ko 'eku sio ko ē ki he ngaahi fāmili 'a e taki e fānau 'uha mo e la'ā ō ki he lotu. 'I ai 'a e ki'i me'a ko u hanga 'o fakamo'oni'i heni. Talaange 'e he 'Eiki kia 'Isikeli, 'Isikeli, haka hiki e me'a ko eni, 'alu ki he ngaahi tempale 'o e 'Eiki 'oku ke sio 'oku tafe mai 'a e vai mei ai 'o 'alu ki tahi, pea ke lau ko e hā 'a e lahi mo e māokupu 'a e vai ko ia. Ne fua 'o a'u ki he tunga'i va'e, ne fua 'o a'u ki he tui, fua 'o a'u 'o puli, talaange 'e he 'Eiki, 'oku tatau tofu pē 'a e tāpuaki 'oku 'alu mei he ngaahi fale lotu ki he ngoue pea mo e tahi 'o tāpuekina e kakai e fonua.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i tokoni atu au he 'oku lau folofola ia he 'ikai ke solova e palopalema 'i he fo'i ...

Lord Tu'ilakepa: Ko hono 'uhingá 'Eiki Sea ko e mokohunu ko e me'a ia 'a e 'Eiki, tukuange ke si'i mau lave ai, 'oku mou mea'i 'oku lahi e ngaahi me'alele, 'oku 'ikai ke mau fie lave mautolu ki he ngaahi fu'u me'alele 'oku mou ma'u. Mau faingata'a'ia 'Eiki Palēmia kehe taimi ni...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me'a mai Minisitā *Trade*.

'Eiki Minisitā Toutai: Uehe, Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki tau liliu 'o Fale Alea ka tau toki hoko atu 'apongipongi.

(**Liliu 'o Fale Alea** me'a mai 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea Le'ole'o: Hou'eiki fakamanatu atu pē mālō e ngāue, 'apongipongi mahalo 'oku maau pē 'etau 'i ai 'etau 'āsenita ke 'omai 'etau tohi tangí, 'a ia 'oku 'osi tufa atu ia. Pea ko u tui ko e 'apongipongi ia ki he'etau 'āsenita 'apongipongi. Tolo hotau Fale ki he 10 'apongipongi.

Kelesi

Pea ko e Kelesi 'a hotau 'Eiki ko Sīsū Kalaisi 'ofa 'a e 'Otua ko e Tamai, feohi mo e Laumālie Mā'oni'oni he Hou'eiki ni 'oua na'a hili kae fai pē 'o Ta'engata. 'Emeni.

<005>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea

'Aho Pulelulu, 20 Mā'asi 2019

10:00 am

Fale Alea 'o Tonga

1. Lotu

2. Taliui

3. Me'a 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o

Kole fakamolemole 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o ki he Kolisi Tutuku 'o e Kolisi ko Tupou 'i he me'a na'a ne fakahoko 'i he 'aho 'aneafi fekau'aki mo e Kolisi. Na'e 'ikai ha'ane taumu'a ke tukuhifo 'a e Kolisi ko 'eni he ko e ako lelei eni. Ko 'ene me'a 'aneafi ko 'ene fakakata pe 'a'ana ki he Minisita Lao pea na'e mahino peia ki he Minisita ne 'ikai ha taumu'a tukuhifo.

Me'a 'a e 'Eiki Palēmia 'o tokanga ke faaitaha 'a e Fale Alea, pea ke 'oua na'a ha'u ha taha mei tu'a ke faitu'utu'uni mai ki Fale Alea. 'Oku 'i ai 'a e Fakamaau'anga ke ne vete 'etau faikehekehe, pea 'e fakamahino mai ia 'a ho'ata.

Me'a 'a e Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u 'o 'eke ki he Pule'anga pe ko e ha 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e lipooti fekau'aki mo e motu e keipolo. Tali mei he Minisita Polisi 'oku kei fai pe 'a e ngāue ki ai 'a e Komisiona Polisi.

Tokanga 'a e Minisita Kōmeesi ki he founa ngāue 'a e Fale Alea mo e kehekehe 'a e tu'utu'uni ngāue ki he Lao Fakaangaanga 'a e Pule'anga mo e Lao Taautaha, 'a ia 'oku 'ikai totonu ke ngaue'aki 'a e Tu'utu'uni 131(1) ia ki he ngaahi Lao Fakaangaanga 'a e Pule'anga. Tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o 'oku hala 'a e ma'u 'a e Minisita he ko e tu'utu'uni 131 'oku ngaue'aki ki he Lao Fakaangaanga 'a e Pule'anga mo e Lao Fakaangaanga Taautaha fakatou'osi. Na'e 'osi foki mo e tu'utu'uni 'aneafi ki he faka'uhinga 'o makatu'unga he mafai 'o e 'Eiki Sea he Tu'utu'uni 1(2) ko e mafai ia 'o e 'Eiki Sea.

4. KŌMITI KAKATO

4.1 Fika 7/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matātahi) 2016

Fakama'ala'ala 'e he Minisita Toutai.

Fokotu'u 'a e Fakafofonga Ha'apai 12 ke faka'atā 'a e mokohunu, pea kapau 'e fakangofua pe 'a e kalasi ko e huhuvalu, kilo 'e 5 he māhina 'a e fo'i fāmīlī 'i he ngaahi kolo matātahi. Me'a 'a e Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u fēfē ke oange pe ha laiseni 'a e ngaahi kolo matātahi, kae 'oua 'e faka'ataa ki ha taha pe. Poupou 'a e Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u ke fakahoko 'a e kole 'a Ha'apai kae toki hoko atu ki Vava'u. Tokanga 'a e Fakafofonga Nōpele 'Eua ke tukuange ke 'ataa 'a e tahi kotoa kae 'oua 'e fakangofua pe he ngaahi feitu'u pule'i 'e he ngaahi kolo matātahi.

Kole 'a e Minisita ke tukuange ke vakai'i 'e he'ene potungāue pea fai ha talanoa mo e ngaahi kolo matātahi ko 'eni. Me'a 'a e Fakafofonga Ha'apai 12 'oku 'i he Minisita pe 'a e mafai pea ko e faka'amu ke fai tu'utu'uni 'a e Minisita he 'oku kau lelei eni ki he kakai.

FALE ALEA (4pm)

TOLOI 'A E FALE ALEA KI HE TU'APULELULU 21 MĀ'ASI, 10AM.